

GEDACHTEN BIJ KIERKEGAARD

=====

[tekst tussen #...#: mijn interpretaties in het licht van onze tijd]

WAARSCHUWING VOORAF: Hier heb ik voornamelijk over een tekst van Kierkegaard waarin hij het heeft over de liefde. Waarover moet ik hier dan waarschuwen? In deze tijd wordt iemand die het heeft over de liefde makkelijk als 'soft' gezien. Elke tijd kent zijn fundamentele vergissingen. We denken dat de mensen van vroeger dom werden gehouden omdat zij geloofden in zaken die we nu volstrekt belachelijk vinden. Maar het is heel dom te denken dat we nu geen fundamentele vergissingen zouden maken. Het is echter ongelooflijk moeilijk vergissingen, die op dit moment als wezenlijke waarheden worden beschouwd, te ontmaskeren. Zo'n actuele vergissing is onze extreme gehechtheid aan een Ik dat recht heeft op maximaal geluk. Elke dag worden we vele malen ingepeperd dat we dat recht moeten opeisen, dat we dit of dat moeten kopen om dat geluk te verwerven, dat we dit of dat moeten doen (reizen, feesten,...) om dat geluk te vinden.

Dat vind ik dus de armoede van de welvaart (de titel van mijn essay uit 1990). We hoeven slechts een klein beetje verder te denken: stel dat u dat perfecte geluk hebt gevonden. En dan? Is dit het einde of moet u dan nog meer geluk gaan zoeken? Dus was u toch niet tevreden en dus was u niet gelukkig. Is dat geluk niet verschrikkelijk saai? Zoiets ervaar je als je een nieuwe auto koopt: je leeft er naartoe, je bent perfect gelukkig op het moment dat je hem hebt gekocht en in de spiksplinternieuwe auto stapt. Maar zodra de koop is gesloten is jouw auto al 30% minder waard en na een paar dagen is er niets nieuws meer aan. Verveling, alledaagsheid: daar loopt het geluk van het Ik altijd op uit. Maar we zijn zo geïndoctrineerd door de tijdgeest dat we onverzadigbaar blijven zoeken naar het perfecte geluk van ons Ik.

Maar denken we iets verder: wat maakt mij wel perfect gelukkig? Dat is als ik, ook als ik me niet zo gelukkig voel en dingen moet ontberen, er ben voor een Ander (die verdient de hoofdletter en niet het ik). In de liefde voor de Ander vindt de mens een onuitputtelijk geluk en deze liefde wordt nooit saai. Daarom is het, zeker ook in onze tijd, de moeite waard om ons over de ideeën van Kierkegaard over de liefde. Dat is helemaal niet soft, maar de uitdaging om de onwaarheid van deze tijd radicaal te ontcrachten.

Het is soft mee te gaan met wat de consumptiemaatschappij ons dicteert, namelijk een continu streven naar behoeftenbevrediging. Het getuigt van innerlijke kracht en persoonlijkheid onze behoeften te minimaliseren en onze verantwoordelijkheid op te nemen om het goede in de wereld te verwezenlijken. Een streven dat we met kracht doorzetten ondanks alle teleurstellingen en alle zichtbaar kwaad in de wereld. Zo'n volhardend verlangen fundeert ware persoonlijkheid.

21 juli 2001

We kunnen op twee wijzen onszelf bedriegen: (1) door het onware te geloven en (2) door het ware niet te geloven.. Door onze rede kunnen we, doordat we verwaand zijn en menen dat we slechts voor waarheid mogen aannemen wat we hebben kunnen waarnemen, onszelf bedriegen. M.a.w.: we kunnen denken heel wetenschappelijk en objectief te redeneren, maar door de vooronderstellingen die aan de basis liggen van dit wetenschappelijk-objectief denken kunnen we ons afsluiten van de waarheid.

Iemand die in het onware gelooft, is makkelijker te overtuigen van zijn vergissing, dan iemand die niet gelooft in het ware. Het lot van iemand die in het onware gelooft is triest, maar wie niet in het ware gelooft heeft nog een triester lot.

Zichzelf ten opzichte van de liefde bedriegen is het verschrikkelijkste, want hierdoor verliest men zijn waardigheid als mens (Kierkegaard: deze mens is in de eeuwigheid verloren).

Door het overwicht van de rationaliteit wordt verhinderd dat de mens de zin van zijn leven waarmaakt. Het rationele denken is weliswaar een groot goed en we hebben er onze welvaart aan te danken, maar we zijn met onze rationaliteit niet in staat de wereld menswaardig te maken voor honderden miljoenen andere mensen. Dat komt omdat we, rationeel gezien, eerst en vooral ons eigen geluk moeten verwezenlijken. Het gevolg hiervan is dat we heel veel mensen 'verwaarlozen', dit is : we zijn zo gericht op ons geluk dat we geen tijd en geen geld hebben om de belangen van anderen te behartigen (dit tegenover het gebod: Bemijn uw naaste als uzelf, maar vooral met al uw geld). Onze ik-gerichtheid is er oorzaak

van dat honderden miljoenen mensen in deze tijd bijna van honger creperen. Dat is even schandelijk als de inquisitie in de duistere middeleeuwen en de schanddaden van nazi-Duitsland. Ik heb grote schaamte in deze tijd te moeten leven.

Rationaliteit en baatzucht gaan samen, zonodig door compromissen te sluiten zodat anderen mee kunnen profiteren, maar door de baatzucht van het individu of van de groep, zullen er altijd anderen zijn die slachtoffer zijn van ons egocentrisme.

Willen we uit deze vicieuze cirkel komen, dan moeten we niet de rationaliteit als fundament nemen van ons handelen, onze politiek of van onze economie, maar is het noodzakelijk het geloof in de liefde voor de medemens centraal te stellen als het ultieme doel van menselijk leven.

Dat vind ik juist zo verschrikkelijk moeilijk in onze tijd: duidelijk te maken dat we slechts een zinvol leven leiden als we het goede doen of proberen te handelen uit liefde voor de medemens (onbaatzuchtig). Deze boodschap klinkt zo belachelijk, afgezaagd, banaal, terwijl het toch de essentie uitmaakt van wat 'menselijk' leven is. Tegenover alle bezit en aards geluk dat we kunnen veroveren, - en de mogelijkheden hiertoe zijn in deze tijd nage-noeg onbeperkt-, lijkt het overbodig nog te moeten leuteren over goedheid en liefde voor de medemens. Maar is dat wel realistisch: er zijn ontzettend veel mensen die beter bejegend zouden moeten worden in deze wereld.

Gisteren las ik een passage in deel II van Het Bureau (J.J. Voskuil) dat een beetje doet denken aan de mogelijkheid van een andere wereld: "Ik wil een maatschappij waarin niks verandert, waarin de mensen het werk eerlijk onder elkaar verdelen, weinig verdienen, de pest hebben aan auto's, met vakantie naar de Veluwe gaan en 's avonds op een bankje voor hun huis zitten en de voorbijgangers groeten". #

Hoe kan ik er zeker van zijn dat de liefde voor de medemens 'het ware' is? Waar ligt de oorsprong van de liefde? Hoe dieper we hierover nadenken, hoe ondoorgrondelijker het wordt. Het is als een zonnestraal: die straal helpt ons de wereld te zien, maar als we willen onderzoeken waar die straal vandaan komt en in de zon gaan kijken, worden we (ver)blind.

De liefde kent men aan zijn vruchten, niet aan de woorden in de taal van de mensen. We kunnen van geen enkel woord zeggen: 'als een mens dit woord gebruikt, dan is afdoende bewezen, dat er liefde in hem woont'. Daarentegen kan een enkel woord van iemand ons bewijzen, dat de liefde in hem woont en het tegengestelde woord door een ander uitgesproken, kan ons evenzeer doen blijken, dat hij de liefde bezit.

Hetzelfde geldt voor onze daden: van geen enkel daad kunnen wij zonder voorbehoud zeggen dat hij die haar volbrengt, de liefde bezit. Alles komt er op aan hoe de daad geschiedt. "Dus, hoé het woord wordt uitgesproken, en voor alles, hoé de daad volbracht wordt: dat is het beslissende, de vruchten, waaraan men de liefde kennen zal". We moeten er vooral voor waken dat we het niet gewichtiger te vinden de liefde openbaar te maken, dan dat zij werkelijk vruchten draagt.

Met een overweldigende overvloed van woorden en acties, verdwijnt elke kleine, maar echte daad van liefde, in een draaikolk van onzin en leugen. Liefde is in de media schijnbaar het allerbelangrijkste thema, maar het gaat niet om de vruchten, maar slechts om de uitdrukkingswijze (die dan beperkt lijkt te zijn tot seks)#.

zondag 22 juli

Die boodschap om de naaste lief te hebben is niet gericht tot 'de mensen', of tot een ander, of tot u over mij of tot mij over u; neen, die boodschap spreekt tot het individu. Die boodschap spreekt niet over ons, mensen, over u en mij, maar zij spreekt tot ons, mensen, tot u en tot mij. De mens moet dus slechts voor één iemand bang zijn: voor zichzelf. We mogen niet huichelen tegenover onszelf: de boom zal aan zijn vruchten gekend worden.

En hierover zegt Kierkegaard verder (en dat spreekt mij ontzettend aan gezien mijn kritiek op het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel van de meeste wetenschappers): De meest povere beveiliging tegen huichelarij is kennis. De beste beschutting tegen huichelarij is liefde.

Omdat liefde niet het product is van de rede (we hebben de liefde niet uitgevonden), moeten we ons afvragen waar de liefde dan wel vandaan komt. Ik kan hier verwijzen naar het oneindigheidsidee van Levinas: het Oneindige gaat vooraf aan onze kennis; het ligt in de mens, maar hij kan het nooit vatten. We moeten in de liefde geloven; doen we dat niet dan

maken we de fout het ware niet te geloven. Maar als we erin geloven, dan moet dat toch enorme consequenties hebben voor ons gewone dagelijks handelen!#

23 juli

Bij het gebod: 'Heb uw naasten lief als uzelf' vraagt Kierkegaard zich af of hiermee wordt gezegd dat de eigenliefde het hoogste is. Nee, helemaal niet. Door dit gebod wordt de eigenliefde opengebrouwen en wordt de mens ervan bevrijd. Want, zo redeneert Kierkegaard, indien alleen gezegd zou worden: 'Bemint uw naaste', dan zou die liefde de eigenliefde niet kunnen overmeesteren. In het diepste van onszelf beminnen we onszelf. Vanuit ons diepste onbewuste willen we onszelf het hoogste geluk bieden. Door nu te zeggen: 'Bemint uw naaste als uzelf' dringt dit gebod door tot in ons diepste ik. Dat ik kan dan geen uitvlucht meer vinden. Als we het in de wereld over de liefde hebben, dan hebben we het eigenlijk over verborgen eigenliefde. Het christelijk gebod wil dit doorbreken en stelt een liefde voor die juist het hoogste is wat de mens vermag.

Een andere interessante invulling van 'als uzelf' is het volgende: als uw naaste u iets verzoekt waarvan u weet dat aan hem het schade zal berokkenen, dan zullen we niet uit liefde voor hem zijn verzoek inwilligen, maar juist uit liefde zijn verzoek weigeren (zoals we aan onszelf geen schade willen berokkenen). 'Als uzelf' betekent hier dus dat onze liefde voor hem ingevuld wordt alsof het liefde voor onszelf is.

Wat betekent 'naaste'? Diegene die mij na is, maar niet in de zin van iemand die mijn voorkeur geniet, want dan is het egoïsme. Met naaste wordt bedoeld dat de andere mij even na moet wezen als mijzelf. Kierkegaard heeft het hier over een verdubbeling van mijzelf (dit doet mij denken aan Levinas). Het betekent alle mensen, maar toch is één mens voldoende op dit gebod op te volgen.

Wat het egoïsme volstrekt niet kan dulden is die verdubbeling: de naaste is zo na als mijzelf. Het gebod van naastenliefde wenst juist verdubbeling (heb uw naaste lief als uzelf). Dit gaat verder dan de liefde tot de beminde of tot een vriend, want als die zou zeggen dat ik mijn liefde voor hem of haar moet opgeven, dan zou ik volgens het gebod moeten voldoen aan die wens (in deze zin is liefde tot de beminde nauw verbonden met mijn egoïsme).

'Als uzelf' krijgt van Kierkegaard nog een betekenis: nl. dat we onszelf op de juiste manier moeten liefhebben (wat we een ander zouden toewensen). Dit slaat op de depressieve mens, de workaholic (in Kierkegaards woorden: een ijverig mens die tijd en kracht verspilt in dienst van ijdele, onbeduidende beuzelingen), de lichtzinnige en diegene die zelfmoord wil plegen. Deze mensen hebben niet geleerd zichzelf op de goede manier te beminnen.

Citaat: '... men spreekt in de wereld zoveel over verraad en trouweloosheid, en God weet, dat het, helaas, maar al te waar is (we zijn 1848); maar laat ons hierdoor toch nimmer vergeten, dat de gevaarlijkste verrader in ieder mens zelf woont. Dit verraad, of dit nu bestaat in een egoïstisch liefhebben van zichzelf, of in een even egoïstisch zichzelf niet willen liefhebben op de juiste wijze, dit verraad is iets verborgens ...".

24 juli

De liefde is een gebod. Kierkegaard zegt hierover dat het een gebod is dat makkelijk te begrijpen is, maar het zou niet vanzelf in het hart van een mens opkomen. Een heiden die nog niet gehoord zou hebben van dit gebod, zou het wel makkelijk begrijpen, maar hij zou ertegen in opstand komen. Onder de heidenen is er wel liefde, maar niet in de zin dat het een gebod is. Volgens Kierkegaard heeft het christendom om die reden iets totaal nieuws in de wereld gebracht. En dat is voor elke mens nieuw: we zijn allen eerst heiden geweest, totdat we gehoord hebben van dat gebod.

Het gebod de ander lief te hebben is nieuw in die zin dat het radicaal verschilt van onze neigingen, driften, hartstochten. # De psychologie beperkt zich tot deze laatste neigingen en biologisch bepaalde gevoelens, maar kent niet meer de wijsheid van het gebod. Als pedagoog wil ik juist de wijsheid van het gebod centraal stellen en eerder heb ik geschreven dat ik daarom de pedagogiek (volgens de definitie die ik eraan geef) een fundamentele wetenschap is. Maar het duurt nog wel even vooral deze opvatting in de academische wereld zal doorgedrongen zijn. #

In de manier waarop Kierkegaard over de liefde als gebod schrijft komt iets heel essentieels naar voren; iets dat 100 jaren later een van de belangrijkste thema's werd in de moderne filosofie. Hij zegt namelijk dat we in onze neigingen, hartstochten, in wat wij bezitten niet

verschillen van andere mensen. De ene bezit weliswaar meer dan een ander, maar hij is daarom niet wezenlijk verschillend van die ander. In de liefde echter kunnen we wezenlijk verschillen. Maar dan moeten we er persoonlijk naar handelen. K. betreft dit ook op het geloof: in zoverre wij geloven omdat we daarmee zijn opgegroeid of omdat anderen ook geloven, zijn we niet christelijk. Wij zijn slechts christelijk als we door het geloof een ander mens zijn geworden (net zoals het gebod van de liefde iets nieuws was en is, dat nooit in het hart van een mens zou zijn opgekomen). In ons consumptiegedrag en in ons bezit vergelijken we ons met andere mensen; maar wat de liefde betreft moeten we aan onszelf rekenschap geven. Consumptie en bezit is uiterlijk waarneembaar en vergelijkbaar; de liefde echter is innerlijk en alleen de persoon zelf heeft er weet van. Ons bezit tonen we het liefst in het openbaar; de liefde blijft verborgen.

25 juli

De liefde, zoals die door dichters wordt bezongen, in films wordt belicht, in de media wordt beschreven, lijkt veel verhevener of spannender dan de naastenliefde. Maar de eerste liefde kan makkelijk uitdoven of abrupt worden verstoord, terwijl het gebod van de liefde voor de naaste juist een waarborg is voor continuïteit en verzekerd wordt tegen wanhoop.

Liefde uit genegenheid of uit harsttocht lijkt de absolute liefde te zijn, maar wat zien we in werkelijkheid: dat de geliefden zweren elkaar eeuwig trouw te zijn. Maar in naam van wie of wat wordt gezworen? Is het trouw zweren omwille van de wet? Of zweren zij omwille van henzelf? In beide gevallen wordt de zogenaamde absolute liefde afhankelijk gesteld van iets dat verre van absoluut is.

Liefde die een gebod is, komt echter van God (wie zou mij anders zo'n gebod kunnen geven?), de enige die absoluut is. Hier kan men in waarheid zweren. Echte eeuwige liefde moet zweren bij de plicht te moeten liefhebben, want die plicht is een gebod van de Eeuwige.

Deze absoluutheid en eeuwigheid van de liefde is niettemin voor de hand liggend: als twee geliefden zouden zeggen dat hun liefde slechts tijdelijk is, als zij een contract zouden aangaan voor pakweg twee jaar, dan zou niemand die liefde ernstig nemen en geen enkele dichter zou die liefde bezinnen. Dus, zonder een appel te moeten doen op een religie of op een geloof in een God, willen we allen aan de liefde een absolute of eeuwigheidsdimensie geven.

Waar de mensen zich wel in kunnen vergissen is elkaar eeuwige liefde te zweren zonder rekenschap te geven aan een hogere instantie, want in dat geval zweert men bij het lagere en dat geeft geen kracht.

Waarom zijn er zoveel scheidingen? In heb ooit eens geschreven dat als twee mensen van elkaar scheiden, er altijd één van hen de ander nooit echt heeft liefgehad. Als ik zo iets beweerde kreeg ik altijd veel kritiek te verduren. Het is alsof het hier een waarheid betreft die slechts weinig mensen onder ogen durven te zien. Voor een kind van gescheiden ouders (die bijvoorbeeld student bij mij was) is het uiteraard heel moeilijk zo iets voor waar te kunnen aannemen.

Zouden er niet zoveel scheidingen zijn omdat we in een veel te rationele tijd leven? Omdat God uit ons leven is verdwenen? Omdat er dus geen hogere instantie meer is van wie wij de geboden willen gehoorzamen? Het blijft mij verbazen dat mensen menen elkaar eeuwige trouw te kunnen zweren, zonder er zelf van overtuigd te zijn dat het hier een goddelijk gebod betreft; en als dit laatste waar is: wie is de mens die het gebod van de Eeuwige waagt aan zijn laars te lappen? Het blijft mij verbazen omdat alle mensen er toch van overtuigd zijn dat liefde slechts eeuwig en absoluut kan zijn? Houden we ons niet zelf voor de gek door te doen alsof er geen absolute en eeuwige God is? #

26 juli

De liefde kan hartstochtelijk zijn, gelukkig, betrouwbaar lijken, maar toch moet ze de proef der jaren doorstaan. Om stand te kunnen houden moet ze 'de verandering der eeuwigheid' ondergaan, d.w.z. ze moet een plicht worden, een plicht ten aanzien van de Eeuwige.

K. : "Zo is dus slechts, als het plicht is, lief te hebben, de liefde in eeuwigheid verzekert. Deze eeuwige verzekerdheid verjaagt alle angst en maakt de liefde volkomen rustig. Want in de liefde, die alleen bestaat (VA: die dus de verandering van de eeuwigheid niet heeft ondergaan, die niet wordt gezien als een plicht), schuilt toch altijd iets van angst, angst

voor de mogelijkheid van verandering”.

Ik kan hier verwijzen naar Levinas: het gebod lief te hebben komt niet van de mens zelf, maar van gene kant van het Zijn, van het absoluut Andere (het transcendente). Door te gehoorzamen aan dat gebod, brengen we het transcendente, het eeuwige, het absolute in ons leven; filosofisch uitgedrukt: transcendentie in de immanentie. We kunnen i.p.v. hier te spreken over liefde het ook hebben over het opnemen van verantwoordelijkheid voor de Ander.

De liefde die tot plicht is geworden (die de verandering van de eeuwigheid heeft ondergaan) kent geen ijverzucht: ZIJ BEMINT NIET ENKEL, NAARMATE ZIJ BEMIND WORDT, ZIJ BEMINT SLECHTS. De ijverzuchtige bemint alleen in zoverre hij zelf bemind wordt; angstig gepijnigd door de vraag òf hij bemind wordt, is hij even jaloers op zijn eigen liefde ...

In de liefde die als plicht wordt gezien, wordt niet vergeleken en is er geen ijverzucht.

De spontane liefde, die hartstocht is, is als een stroom die eerst heel heftig is en verderop vertraagt tot stilstaand water. Die liefde wordt lauw en onverschillig van de sleur.

27 juli

Aangezien de spontane liefde of de hartstocht vergaat in de sleur en de ware liefde een plicht is, zou men kunnen denken dat om onafhankelijk en vrij te zijn en te blijven het beter is niemand lief te hebben. Kierkegaard antwoordt hierop dat een liefde die als een plicht wordt gezien juist onafhankelijk is omdat ze haar reden van bestaan in de verhouding tot de eeuwigheid vindt. Zij is dus niet afhankelijk van gebeurtenissen of veranderingen in het concrete hier en nu. “De plicht maakt een mens afhankelijk, en, op hetzelfde ogenblik, eeuwig onafhankelijk”.

“De liefde die een plicht is staat noch valt met haar voorwerp, zij staat en val door de wet der eeuwigheid - maar hierdoor valt zij ook nooit”.

Iemand die zegt geen behoefte te hebben aan de liefde, is als de ijdele mens die zegt geen behoefte te hebben aan de wereld, maar hij heeft wel de wereld nodig opdat zij zou weten dat hij geen behoefte aan haar heeft.

De liefde die gezien wordt als een plicht, voelt wel de behoefte aan liefde, maar zij kan ontberen als het moet (doordat de liefde als een plicht wordt gezien t.a.v. de eeuwige wet is zij niet afhankelijk van de liefde): dat is de ware onafhankelijkheid. Deze liefde gaat door ook al ontbeert zij zelf liefde. Het is een liefde die niet afhankelijk is van het voorwerp van haar liefde (ze houdt eeuwig stand, ook al verandert dat voorwerp en ook als het voorwerp niet meer beantwoordt aan de verwachtingen). ---> inderdaad: we kunnen nooit zeggen: ‘ik hou van u op voorwaarde dat ...’. Diegene die ondanks alles toch doorgaat met lief te hebben, zijn liefde is vrijgemaakt door het eeuwige in zalige onafhankelijkheid.

“Slecht wanneer het een plicht is, lief te hebben, is de liefde voor altijd, gelukkig verzekerd tegen vertwijfeling. De spontane liefde kan ongelukkig worden, tot wanhoop geraken”. Alleen hij die wanhopig is, kan wanhopen. Dit wil zeggen dat in de spontane liefde de wanhoop inherent aanwezig is; in de hartstocht klampt men zich vast aan één enkele mens en dat gaat altijd samen met de angst voor het verlies. In de liefde als plicht houdt men zich vast aan het eeuwige. Deze liefde zal niet vertwijfelen, juist omdat zij geen wanhoop kent. Als de spontane liefde gelukkig is, dan betekent dat niet dat er geen wanhoop of vertwijfeling is. Dat komt slechts naar voren als de liefde ongelukkig wordt. K. komt hier tot de uitspraak dat het niet het ongeluk is dat de mens tot vertwijfeling brengt, maar gebrek aan het eeuwige. De liefde, die de verandering der eeuwigheid onderging, door tot plicht te worden, is niet verzekerd tegen ongeluk, maar wel verlost van de vertwijfeling; zowel in het geluk, als in het leed bevrijd van wanhoop.

Het is noch door de hartstocht, noch door de rede dat we de vertwijfeling en de wanhoop een halt kunnen toeroepen, het is slechts in het appel onze plicht te vervullen. Het gebod van de liefde is het enige dat echte troost en kracht kan bieden in het ongeluk.

Dit lijkt mij een heel belangrijke tekst omdat wij in onze tijd de liefde nog nauwelijks als een plicht zien. Vandaar het enorme aantal echtscheidingen, maar ook het gebrek aan inspanning voor mensen in de Derde Wereld. Dit zou kunnen betekenen dat er nog nooit zoveel vertwijfeling en wanhoop is geweest en dat de mensen dit willen verdringen door hyperactief bezig zijn met hun werk, reizen, ontspanning of door zich te verdoven met alcohol of drugs.

Hoe komen we uit deze vertwijfeling? Het antwoord ligt dan toch in de wijsheid van de lief-

de. De wijsheid zegt dat de oorsprong van het gebod der liefde God is en dat de echte liefde een gebod is dat absoluut is omdat het een gebod is van de Eeuwige. #

28 juli

Alle aandacht gaat uit naar de hartstochtelijke en zinnelijke liefde (daar gaan vrijwel alle romans en films over), maar over de liefde tot de naaste (en tot de naasten: dat is ieder-een) wordt weinig of niks gezegd en als daar iets over wordt gezegd dan klinkt het zo soft. K. zegt hierover dat een christen daarom niet de zinnelijke liefde moet verwerpen, maar dat hij alles anders moet begrijpen dan de niet-christen.

Als iemand zegt christen te zijn, dan heeft hij daarom de naaste nog niet lief. Het christendom is als een wegwijzer: als men kijkt naar die wegwijzer dan is men de plaats van bestemming nog geen stap dichterbij gekomen. En men gaat ook niet vooruit als men zes dagen in de week aan totaal andere dingen denkt en op zondag misschien een uurtje over het christen-zijn nadenkt.

Dit laatste toegepast op onze tijd: we worden continu bezig gehouden, we worden dagelijks door nieuwe dingen en gebeurtenissen geboeid, de tv houdt ons thuis aan de stoel gekluisterd (dat geldt geenszins voor mij), we gaan helemaal op in ons werk,... Maar is er nog tijd om over de ernst van ons leven te spreken of na te denken: nl. de plicht om de naasten lief te hebben?#

We kunnen wel mooi over de naastenliefde praten, maar dat is makkelijker dan het in praktijk brengen. Wie heeft de moeilijkste taak: de leraar of de leerling die het in praktijk moet brengen?

Zinnelijke of hartstochtelijke liefde is gericht naar één enkele mens, de geliefde. Die liefde is vals of iets monsterachtigs als de geliefde zomaar vervangen wordt door een ander. De christelijke liefde is naar allen gericht, en als er één mens is die we bewust zouden uitsluiten van die liefde, dan is er geen sprake meer van christelijke liefde. Maar in beide gevallen geven we makkelijk toe: we menen dat we meerdere mensen als geliefden kunnen nemen, of we menen dat niet allen onze liefde waardig zijn.

Zinnelijke liefde is geluk; het is geen taak; het kan niet opgelegd worden. Het kan soms lang duren om de geliefde te vinden.

Christelijke liefde daarentegen is een plicht, een taak; de eerste mens die we ontmoeten moet voorwerp zijn van onze liefde.

K. heeft het hier nu wel over het christendom, maar ik nodig de lezer uit hier wat algemener over te denken. Ik behoor niet tot een kerk en zal er ook nooit toe besluiten; ik vind dat de christelijke kerken het christendom niet per definitie vertegenwoordigen. Maar hier gaat het niet zozeer om, want ik kan best aanvaarden dat mensen die belijdend en actief lid zijn van een kerk of diegenen die voor een kerkelijke ambt hebben gekozen een meer ware keuze hebben gemaakt dan ik (waarop baseer ik mij dan mijn keuze: op mijn onwetendheid). En toch noem ik mij een christen; waarom: omdat ik geloof dat het gebod van de liefde de mens menselijk maakt en dat dat gebod afkomstig is van een God die zich openbaart (dit laatste kan niet anders: dat gebod kan toch niet van een mens komen?). Mijn geloof sluit nauw aan bij de filosofie van Levinas die in de verhouding van het Ik tot de Ander een transcendentie dimensie legt.

Om over de gedachten van K. wat algemener te denken: het gebod om de naasten (alle naasten) lief te hebben moet de mission statement zijn van nationale en internationale politiek. Dit is de enige mogelijkheid om de almacht van economische belangen te doorbreken. Zolang we ons laten leiden door economische belangen, zijn we niet menselijk (gaan we op in het Zijn zou Levinas zeggen).

Maar het is verdomd moeilijk om zo'n mission statement uit te leggen (alhoewel K. zou zeggen dat het gebod om de naasten lief te hebben eigenlijk heel simpel is). Ook moet er continu een strijd gevoerd worden tegen diegenen die onder het mom van de naastenliefde hun egoïstische motieven of zelfs hun haat tegenover hun medemensen laten prevaleren (de geschiedenis stikt van de voorbeelden hiervan). Ik heb mij voorgenomen dit idee over politiek verder uit te werken.

Deze gedachte sluit nauw aan bij mijn pedagogische en therapeutische opvattingen: ik zie het doel van de opvoeding als het kind te leren een goed mens te zijn (oneindig belangrijker dan het kind zodanig te activeren dat het hoge cijfers behaalt - alhoewel ik de intellectuele vorming natuurlijk niet onbelangrijk acht). Het doel van de therapie is de cliënt en zijn om-

geving zodanig te raken dat ze goed zijn tegenover elkaar en ervaren dat de anderen het goede voorhebben. Dat is nu eens wat anders dan het geleuter van onderwijskundigen, empirische pedagogen en psychotherapeuten, terwijl zij aan het welzijn van onze samenleving en van de Derde Wereld nog geen enkele bijdrage hebben geleverd de afgelopen eeuw. #

29 juli

Aardse liefde en vriendschap is voorkeur, hartstochtelijke voorkeur. Christelijke liefde is zelfverloochening. Niemand wordt hier uitgesloten. De naaste is iedereen.

Dit betekent niet dat het christendom tegen de aardse liefde is (K. noemt deze gedachte een misvatting, een geestelijke overspanning). Het christendom gaat echter in tegen het zelfzuchtige. Voorkeur wijst op egoïsme; de andere die men hartstochtelijk liefheeft is eigenlijk een tweede Ik, vandaar dat toewijding en onbegrensde overgave in die liefde in feite egoïsme is.

Zelfzucht tgo christelijke zelfverloochening

Er is een troosteloze zelfzucht (puur egoïsme) en opofferende zelfzucht (voor diegene die het object is van onze hartstocht). We worden hiervan ontvonden door het gebod van de naastenliefde: in de zelfverloochening is de verandering waardoor de mens in eeuwige betekenis nuchter wordt.

In de aardse liefde worden twee één, het gaat om voorkeur, om egoïsme met zijn tweeën.

In de naastenliefde gaat het om liefde tussen twee, in eeuwigheid ieder op zichzelf staande geestelijke wezens --->dit vinden we terug bij Levinas: de Ander transcendeert het Ik.

Bij aardse liefde en vriendschap is voorkeur het tussenliggende begrip. Bij de liefde tot de naaste is dat God (zie ook Levinas).

Die liefde tot de naaste verwerkt ergernis; het gaat in tegen onze natuurlijke neigingen.

30 juli

In de naastenliefde wordt de voorkeur weggenomen. Hoe sterker onze voorkeuren worden, hoe verder we verwijderd raken van de naastenliefde (bijvoorbeeld bij racisme, nationalisme,..). Het christendom verwekt ergernis omdat het de mens opschrikt uit de schuilhoek van zijn voorkeur. We kunnen op dat gebod ook niet afdingen door onze liefde te beperken tot diegenen die ons het meest nabij zijn.

De voorkeur is gebaseerd op verschillen. In de naastenliefde zijn alle mensen echter gelijk. Liefde die gebaseerd is op voorkeur gaat vrijwel altijd samen met troosteloosheid en verlies van vreugde of het eindigt daarmee. Deze liefde kan bijvoorbeeld beëindigd worden doordat de ander veranderd is. Naastenliefde daarentegen brengt altijd vreugde en troost. De geliefde kan men verliezen, de naaste nooit. De naastenliefde bezit het volkomene van de eeuwigheid.

Interessant citaat van K. : "Het voorrecht, slechts het buitengewone te kunnen liefhebben, is dus eerder een aanklacht, niet tegen het buitengewone, maar tegen de liefde, die niet dan het bijzondere beminnen kan, Omdat de naaste niet al dat 'volmaakte' en 'bijzondere'(in de ogen van diegene die verliefd is) bezit, is de liefde tot de naaste het volmaakte.

31 juli

Aardse vriendschap en liefde kent altijd angst, die ijverzucht kan opwekken en die tot wanhoop kan brengen. Maar de liefde tot de naaste kent die wanhoop niet en kan ook geen argwaan opwekken.

Dit wil niet zeggen dat de naastenliefde hoogmoedig-onafhankelijk is van haar voorwerp, maar dat ze iedereen omvat, toch ieder afzonderlijk liefheeft, maar niemand in het bijzonder.

De hartstocht (de aardse liefde) is afhankelijk van haar voorwerp. Het voorwerp staat hier centraal.

In de naastenliefde ligt de nadruk op de echtheid van de behoefte. In oneindige zin is ieder mens hier voorwerp. De mens die behoefte heeft zijn naasten lief te hebben, heeft geen behoefte aan de mensen om toch maar iemand lief te hebben, maar hij heeft behoefte om de mensen lief te hebben. (ik kan hier verwijzen naar de tekst 'm.b.t. de filosofie van Levinas die op deze website parallel aan deze tekst wordt opgebouwd: doordat de naastenliefde alle mensen betreft, is ze in wezen oneindig. Naastenliefde is een vorm van 'de-positioneren': het Ik stelt zichzelf niet meer centraal, maar de Ander. Doordat de Ander alle

mensen omvat, bereikt het Ik door deze depositionering de oneindigheid).

Het is de taak van de mens om vanuit (en in) het Zijn het transcendente te bereiken: in het eindige zijn kan hij het oneindig transcendente benaderen door zich los te maken van zijn persoonlijk (en eindig) bestaan, dit is door zijn Ik in dienst te stellen van de Ander (dit is elke mens tot in de oneindigheid).

In de naastenliefde is ook geen hoogmoed en trots, want het is een gebod (dat van God komt).

Hier komen we ook op de heel moeilijke (christelijke) gedachte dat onze vijanden (of wat minder hard gezegd: de mensen die wij niet sympathiek vinden) ook moeten beminnen. In de naastenliefde moeten we 'blind' zijn voor de verschillen tussen de mensen. We moeten blindelings iedereen liefhebben.

Zomaar een gedachte die hier opkomt: honderdduizenden mensen zoeken asiel in het Westen. Dat komt omdat de westerse beschaving gefundeerd is op het christelijk geloof (alhoewel dit minder en minder zo lijkt te zijn). Voor dit geloof, omdat het gebod van de naastenliefde een wezenlijk kenmerk ervan is, zijn alle mensen gelijk en moeten we allen liefhebben. In zekere zin is het marxisme ook op dat gebod gefundeerd (alle mensen gelijk en rechtvaardig behandelen): via het marxisme zou onze christelijk gefundeerde beschaving China binnendringen ...

We moeten als westerse mensen de weg naar het christendom terugvinden. De Europese en Amerikaanse politiek moet opnieuw christelijk durven te zijn.

Kierkegaard verwijst in dit verband naar het gruwelijke van het kaste-systeem, van de stammenoorlogen (waarin de mensen hun verwantschap ontkennen) en hij prijst het Christendom dat de mensen verlost heeft van dit kwaad.

Zo hoog heeft het Christendom de mens geplaatt, dat er voor haar noch menigten, noch ontelbaren zijn, maar enkel enkelingen: ieder mens telt en ieder mens is het hoogst geplaatt.

Dit wil niet zeggen dat er geen verschillen zijn tussen de mensen (moest het Christendom dit beweren dan zou het een sprookje zijn), maar we moeten zegevieren over de verleiding van de verschillen (de verschillen houden ons op de aarde; de liefde die geen verschillen kent verheft de mens tot het eeuwige).

2 augustus

Christen-zijn betekent zich niet aan een verschil partijdig scharen: het christendom laat alle verschillen bestaan, maar leert de eeuwige gelijkheid. Het leert dan ieder mens zich boven de wereldse verschillen verheffen moet. Belangrijk is hier de term 'zich verheffen': in christelijke zin betekent gelijkheid of opheffen van de verschillen niet dat de machtige een stapje naar beneden moet doen en de geringe een stapje naar boven; nee, allen moeten zich verheffen. Door het gebod van naastenliefde op te volgen moet elke mens zich verheffen boven de verschillen van het aardse leven.

Vandaag een mooie passage gelezen in de Franse krant Le Monde. Het betrof een artikel over de in Jeruzalem verblijvende Talmud-geleerde rav Steinsaltz. Tijdens een diner met enkele filosofen in Parijs werd hem de vraag gesteld waarom in de Talmud geen mirakels beschreven staan zoals in de bijbel. Zijn antwoord luidde: 'De doorgang door de Rode Zee was een mirakel. Het manna dat uit de hemel viel was een mirakel. De oorlogen die in de woestijn gewonnen werden waren mirakels. Maar deze mirakels van God waren heel gemakkelijk te realiseren. In de Talmud is het aan de mens om mirakels te verrichten: hoe goed opschieten met zijn buurman, met zijn baas, met zijn vrouw. Dat zijn mirakels die heel moeilijk zijn'.

4 augustus

K. Zegt dat de naaste lief hebben ondankbaar werk is. Het is makkelijk om het over de liefde te hebben in gezelschap van gelijken, maar je moet slechts één ongelukkig iemand te zien om te begrijpen wat het betekent dat alle mensen gelijk zijn, dat er voor God geen verschillen zijn.

Dat is nu juist waar ik me vaak aan erger: dat de hulpverlening of de geestelijke gezondheidszorg selecteert, zodat de groep die het meest hulp nodig is in de kou blijft staan omdat de hulpverleners deze mensen te moeilijk vinden of omdat deze mensen niet te motiveren zijn voor dat soort hulpverleners. Er is heel veel logica en management in de geestelijke

gezondheidszorg, maar de zorg is pas menselijk als ze gebaseerd is op de liefde die geen verschillen maakt. #

Het gebod uw naasten lief te hebben wordt door Kierkegaard verder tot op den bot ontleed en daaruit blijkt hoe, vanuit de wereld gezien, dit gebod vrijwel onmogelijk is. Hij zegt bijvoorbeeld dat dat gebod makkelijk te accepteren is vanop een afstand of in het gezelschap van gelijken, maar : "op de afstand is de naaste een waan, want hij moet immers 'na' zijn, de eerste de beste mens, zonder voorbehoud iedereen". Hiermee toont K. een zeer modern denker te zijn en hij blijft een man van grote tegenspraak. Want in onze tijd is het toch onvoorstelbaar moeilijk iedereen als naaste te zien, bijvoorbeeld in ons fort Europa? En even modern is de gedachte dat de naaste geen abstractie mag blijven, maar een mens die we concreet ontmoeten. Nog moeilijker is zijn gedachte dat echte naastenliefde betekent dat de geringe de meerdere niet moet benijden, maar blij moet zijn dat de meerdere zijn voorrechten heeft. Duizenden jaren geleden werd trouwens in de bijbel geschreven dat 'gij niet zult begeren, wat van uw naaste is, noch zijn vrouw, noch zijn ezel'.

Dit laatste lijkt heel moeilijk, maar volgens mij is dat slechts schijn. Naastenliefde die niet begeert is de meest voor de hand liggende levensregel voor menselijk geluk (echt geluk). Waarom: als we de voorrechten of bezittingen van anderen benijden, wat ook geldt voor de rijken want die begeren dan de voorrechten van nog rijkere, dan zijn we in ons leven continu op zoek naar nog meer macht en rijkdom. Maar hebben we dan geleefd? Ligt het niet voor de hand dat als we niet benijden, we dan pas in staat zijn onze medemensen lief te hebben? Dan hebben we weer tijd voor elkaar (het grote probleem van deze hyperactieve tijd met als gevolg zoveel echtscheidingen en zoveel kinderen die in pedagogische zin te kortkomen).

Daarna geeft K. nogmaals aan hoe moeilijk en ondankbaar het is om zijn naasten lief te hebben. Heeft een meerdere een geringe lief, dan zullen zijn gelijken hem voor gek verklaren en heeft een geringe een meerdere lief dan zal men hem opdringerig of aanmatigend vinden. Daarom zullen de meeste mensen zich op een afstand houden en zo weinig mogelijk opvallen, want dan heeft men van zijn naasten geen last. Maar hierover zegt K. dat het inderdaad veel makkelijker en prettiger is om op die manier door het leven te sluipen, in voorname teruggetrokkenheid te leven, als men tot de voornamen behoort, of in ongemerkte stilte wanneer men een geringe is, maar in het uur van de dood is toch het enige dat troost biedt, dat men de naasten niet heeft ontweken, dat men stand hield tegen de ondankbaarheid en de spot van de wereld.

Misschien is het voor de hedendaagse medemens een flauw argument om hem te wijzen op het uur van de dood. Zelf laat ik mij niet bang maken door die gedachte, zoals in het verleden wel werd gedaan in kerken. Ik vind het een vorm van lafheid om op het einde van zijn leven nog even vlug de nodige rituelen te doen voor je weet maar nooit. Maar wat K. feitelijk zegt kan ook als volgt uitgelegd worden: we kunnen ons nergens van aantrekken en een vrij onbekommerd leven leiden. In onze welvaartstaat kunnen we inderdaad erg comfortabel en er goed van leven. Daar is op zichzelf niets mis mee. Ook dieren kunnen in een natuurreservaat een erg comfortabel en goed leven leiden. Maar als we even als mens nadenken: wat verschaft diepe vreugde: dat is in laatste instantie niet mijn persoonlijk geluk, maar het geluk dat ik aan andere verschaf, zonder onderscheid des persoons. Want als ik slechts geluk wil verschaffen aan diegenen die mij dierbaar en sympathiek zijn, is mijn handelen in de grond slechts egoïsme. Kortom, we moeten alles op alles zetten om in ons leven te handelen conform het gebod dat de zin van een mensenleven uitmaakt.

Alles wat tegen het gebod zijn naasten lief te hebben ingaat brengt verdeeldheid en dus strijd, ook al brengen het egoïsme en het opzoeken van een eigen kring van mensen die over de macht en de rijkdom beschikken tijdelijk welvaart, comfort en werelds geluk. Slechts iemand die alle mensen als gelijken behandelt, tegen de spot en de hoon van anderen in, kan in waarheid zeggen (ik citeer K.): "Ik heb het mijne gedaan; of ik iets heb uitgericht, weet ik niet; maar dat ik voor hen bestaan heb, dat weet ik; dat weet ik hieraan, dat zij mij gehoond hebben, dat ik, om goede, ongestoorde en gemakkelijke dagen in mijn leven te hebben, mijn verwantschap met andere mensen niet heb verloochend, om in voorname teruggetrokkenheid te leven,..".

K. waarschuwt ervoor ons niet te laten betoveren door onze rijkdom, ons aanzien, onze macht, door alles wat in de wereld verschil uitmaakt tussen de mensen. Deze betovering is even krankzinnig als zouden na een theaterstuk de spelers denken dat hun rol die ze heb-

ben gespeeld nu in het gewone leven doorgaat, dat diegene die koning heeft gespeeld het nu ook werkelijk is. Toch doen we in het gewone leven er alles aan om te doen alsof onze verschillen echt zijn in plaats van een vermomming. We moeten niet ons hele leven lang als een klein kind zeggen: ik, ik, ik; het kenmerk van rijpheid is te gehoorzaam aan de eeuwige wet van 'GIJ' zult uw naasten liefhebben. Citaat van K. : "De jeugd wil het enige Ik zijn op de gehele wereld; rijpheid is, dat men verstaat, dat men gij is ..".

5 augustus

Met het gebod 'Gij zult uw naasten liefhebben' is iets eigenaardigs aan de hand. De vragen die hierbij gesteld worden hoeven niet op een spitsvondige manier uitgelegd te worden, alsof het zou gaan om een juridisch steekspel bij de uitleg van de wet. Op de vragen 'Wat is liefde?' en 'Wie is de naaste' volgt altijd een heel simpel en duidelijk antwoord. De naaste is iedereen en liefde is vervulling van de wet. Dit laatste wil zeggen dat liefde concreet handelen is in het hier en nu om de wet van naastenliefde te vervullen. Er om heen draaien, beloven, proberen te verklaren: dat zijn allemaal zaken die ons verwijderen van de liefde. De barmhartige Samaritaan deed gewoon wat de wet van de liefde hem ingaf; de farizeër deed alsof hij de gewonde man niet zag en filosofeerde over spitsvondigheden van de wet. Een andere eigenaardigheid is dat we bij gebod denken aan inperking van de individuele vrijheid. Dit zou zo zijn indien het gebod door mensen zou zijn uitgevonden en opgelegd. Maar hier gaat het om een gebod dat van buiten het Zijn komt, van het transcendente, van de Oneindige. Door dat gebod op te volgen maken we ons juist vrij uit de eindigheid van het Zijn, dit is vrij worden uit het egocentrisme van de baatzucht; als het ware bevrijd worden uit ons eigen Ik. De liefde voor de naaste houdt nooit op, kent geen grenzen, we kunnen nooit genoeg lief gehad hebben en onze liefde voor de medemensen werkt door tot in het oneindige. Het gebod is een oneindige opdracht, die slechts waarachtig is als de mens er in volle vrijheid voor kiest.

8 augustus

Deze visie over het begrip 'gebod' kunnen wij vergelijken met Levinas' opvatting over het geloof in God. Als God oneindig is, dan kan de mens niet buiten Hem om. Dit zou betekenen dat de mens niet zelfstandig en vrij kan zijn. Tegen zo'n godsbeeld moeten we ons verzetten, tenzij het God is die toelaat dat de mens vrij en zelfstandig kan zijn. In dit verband heeft Levinas het over de noodzaak van atheïsme, maar dit mag niet verkeerd begrepen worden. Bij Levinas gaat het slechts om de noodzaak een godsbeeld af te wijzen dat aan de menselijkheid van de mens afbreuk doet. Kierkegaard is eigenlijk ook heel radicaal in zijn analyse van wat ware liefde in feite is: deze analyse bevestigt dat de ware liefde oneindig is, nooit bereikt wordt, een oneindige opdracht voor de mens, niemand kan zeggen dat hij de Ander nu echt lief heeft, liefde is voor de mens onbereikbaar, de ware liefde is menselijk gesproken dwaasheid, enzovoorts. Kierkegaard vergelijkt dit met de liefde van Christus: bij Hem was de liefde echt, volmaakt en oneindig, maar daarom werd Hij wel door de mensen gekruisigd.

Zo'n analyse boeit mij geweldig: het gaat om het hoogste, het gaat om de ware roeping van de mens (dat de liefde onbereikbaar en oneindig is, dat zij nooit bereikt wordt of af is, wil niet zeggen dat mensen de medemensen niet lief kunnen hebben in de ware zin, maar dat het gaat om een streven dat we nooit mogen opgeven. In modern jargon uitgedrukt: het gaat om een proces waar we de dynamiek in moeten weten te houden) en toch wordt het door de mensen veroordeeld! Daar ben ik zelf absoluut van overtuigd: het meest menselijke, datgene wat ons naar het hoogste voert (boven het bestaan als biologisch wezen) is terzelfder tijd datgene wat door mensen wordt misprezen. Een actueel voorbeeld hiervan is de gedachte dat ware liefde zichzelf opofferen is voor de Ander: je moet wel gek zijn, zou men zeggen. Vrijwel alle menselijke activiteiten zijn gericht op maximale genieting en bevrediging, en toch ligt de ware roeping van de mens in het zich totaal opofferen voor de Anderen. Kierkegaard stelt het nog extremer: de hartstochtelijke opoffering voor de geliefde is slechts aardse liefde die eindigt als de hartstocht vermindert of als de ander niet meer beantwoordt aan de verwachtingen; Kierkegaard heeft het over de liefde voor alle mensen, die nooit ophoudt, die alleen maar zelfopoffering is. Vandaar dat ik er innerlijk van overtuigd bent dat het vrouwelijke een hogere vorm is van menselijkheid dan het mannelijke. Een ander radicaal voorbeeld dat ik hierbij bedenk: stel dat je als man of als vrouw kiest voor het celibaat om je volledig te kunnen wijden aan de anderen. In deze tijd word je als

gek verklaard als je zo iets doet en men haalt er de gehele psychoanalyse bij om aan te tonen dat de mens primair zijn lusten moet kunnen bevredigen, zoniet dan zullen allerlei symptomen via onbewuste weg de persoonlijkheid teisteren. O.k., maar wat een vernederende theorie over de mens, alsof hij gedoemd is onderworpen te zijn aan biologische wetten. En toch is een radicale keuze om zich op te offeren voor de Anderen, in overeenstemming met wat Kierkegaard zegt, een weg naar de ware liefde. Dus toch: de ware liefde wekt vooral vijandigheid op.

Ik denk er soms aan dat nu de rol van de religies in grote mate uitgespeeld lijkt te zijn, de mensen toch op een of andere manier geroepen zouden moeten worden om het hoogste na te streven. Dat lijkt mij een onmogelijke opgave. In bijbelse tijden openbaarde de God van Liefde zich rechtstreeks onder de mensen, nu is dit blijkbaar niet het geval. Of willen we het niet meer zien? Ik weet het niet.

Het meeste wat ik bestudeer en bedenk is bedoeld om te zoeken naar een antwoord op deze laatste vragen. Waar zal ik uitkomen?

Het gebod zijn naaste lief te hebben, legt geen dwang op; gedwongen liefde is trouwens geen liefde. Dat is nu juist het vreemde: aan de ene kant gaat het om een gebod en aan de andere kant wordt dit gebod slechts echt nageleefd als het in volle vrijheid wordt opgevolgd. Dat maakt de mens tot een gelijke van God en dat heeft God gewild. In Levinas' termen: God die oneindig is, heeft zich een beetje teruggetrokken om plaats te maken voor de mens. Wat een opdracht voor de mens!

De aard van dit gebod maakt ook duidelijk wat het wezenlijk verschil is met een door mensen gemaakte en opgelegde wet. Deze wet beperkt onze vrijheid. Het gebod geeft vrijheid. Ik wil nog een poosje doorgaan met wat Kierkegaard zegt over de liefde van Christus. Ik hoop dat de lezer nu niet denkt dat ik hier als een dominee zit te praten. Ach nee, ik ben al veertig jaar niet meer kerkelijk en volgens mij is 99% van wat de protestantse of katholieke leer zegt door mensen verzonnen. Het gaat mij slechts om wat over het leven van Christus te lezen valt in de vier evangeliën: volgens mij een onovertroffen tekst, het meest aangrijpend, volmaakt, toch uiterst eenvoudig, goddelijk en toch ook het meest menselijk. Geen andere tekst van eender welke niet-christelijke religie, - voor zover ik dat kan beoordelen-, kan dit in de verste verte benaderen. Goed, over Christus dus: zijn liefde voor de mensen was oneindig en volmaakt, maar wat zien we: moest het een aardse liefde geweest zijn, dan zou Hij Israël bevrijd hebben en de apostelen zouden verwelkomd zijn als de volgelingen van de lang verwachte messias. Niets daarvan; de apostelen zijn integendeel de marteldood gestorven. Ik citeer hier Kierkegaard: 'Hij sticht geen rijk op aarde, offert zich evenmin, opdat de apostelen datgene, wat Hij verworven heeft, zouden kunnen erven; neen, wat Hij doet is, menselijk gesproken, dwaasheid! Hij brengt zichzelf ten offer - om zijn geliefden even ongelukkig te maken als Zichzelf!'. En hier kan Christus nog het verwijt gemaakt worden - menselijk gezien dan - dat Hij eenvoudige lieden die zulke mooie dromen hadden, om de tuin geleid heeft. Menselijk gezien was Christus een bedrieger.

Wat maakt nu de liefde waarachtig (ze kan alleen waarachtig zijn uiteraard)? In zoverre zij in verhouding staat tot God (de Oneindige), dus gezien wordt als een gebod dat van buiten het Zijn komt. Natuurlijk betreft de liefde van de mens andere mensen; in die zin is onze liefde menselijk. Maar ze wordt waarachtig als ze in verhouding staat tot God, als ze gezien wordt als een gebod. Dan ook is ze onverbreekbaar, onbaatzuchtig, onvoorwaardelijk. Echtscheiding kan dus echt niet ... (nog zo iets dat aantoonde dat een juist begrip over ware liefde vijandigheid opwekt).

In vind dat deze redeneringen eigenlijk voor de hand liggen. DIT IS NATUURLIJK EEN KOLOSSALE UITSPRAAK want hiermee beweer ik dat het bestaan van God voor de hand ligt! Waarachtige liefde bestaat namelijk (alhoewel ze onbereikbaar en oneindig is, zijn mensen ertoe in staat steeds op weg naar de waarachtige liefde te gaan en te blijven) en ze kan slechts waarachtig zijn als ze in verhouding tot God staat, als Zijn gebod. 'Dieu vient à l'idée', zei Levinas, waarmee hij bedoelde dat als je genoeg nadenkt over er zijn voor de naaste, de gedachte aan God vanzelf opkomt.

Ik heb dus de religies niet nodig om gelovig (en christelijk te zijn). Het is een voor de hand liggende gedachte. Dat is niet de moeilijkheid. De echte moeilijkheid is op zo'n manier te kunnen liefhebben. Want als God bestaat, als Hij een God van liefde is en ons de liefde voor de medemens als gebod oplegt, dan kunnen we daar niet omheen. Het is alles of niets. Nou, welke conclusie trek je hier dan uit, beste lezer?

9 augustus

We kunnen geen onderscheid maken tussen ware liefde (zoals hierboven uiteengezet) en menselijke liefde, bijvoorbeeld tussen twee geliefden die elkaar hartstochtelijk beminnen. We kunnen niet op twee gedachten hinken en evenmin kunnen we de waarheid onttrekken van de tweede vorm van liefde. Dit wil zeggen dat we ook de hartstochtelijke liefde als vervulling van de wet moeten zien, dit wil zeggen dat ze zelfopoffering is en absolute trouw vereist. Volgens Kierkegaard heeft geen enkele leer zoals het christendom zo sterk gepredikt trouw vast te houden aan de liefde, ook als men uiteindelijk door de geliefde wordt gehaat.

We kunnen ook niet zeggen dat het de mensen zijn die elk apart of in onderling overleg moeten bepalen aan welke voorwaarden de ware liefde moet voldoen. Zodat er een soort wetgeving zou moeten komen om de liefde tussen de mensen te regelen. In dit geval zou er totale willekeur heersen en we kunnen ook moeilijk aannemen dat die wet rechtsgeldig wordt als er een voldoende meerderheid is om die wet goed te keuren. En toch doen we alsof de relaties tussen de mensen buiten God om geregeld kunnen worden: de politiek en de rechtspraak streven naar 'onafhankelijkheid' en onpartijdigheid. Om het wat cru te zeggen: God heeft met onze politiek en onze rechtspraak niets te maken. Hij moet er met zijn handen van afblijven en Hij is geen partij voor ons. We menen dat onze westerse samenleving gelaïceerd moet zijn, dit wil zeggen dat Kerk en Staat volledig gescheiden moeten zijn. Het is in deze tijd ondenkbaar God in te roepen om onze rechtspraak en onze politiek op te baseren, want dan vreest men tot Iraanse of Saoedi-Arabische toestanden te komen. Maar is er dan geen andere weg? Het is toch onzinnig te zeggen dat God buiten ons terrein moet blijven en dat Hij geen partij voor ons is? Hierboven stelde ik dat het bestaan van God voortvloeit uit het bestaan van de liefde onder de mensen. Maar als Hij bestaat, dan kunnen we Hem toch niet buiten haakjes plaatsen? Wat we wel moeten vermijden is dat in Zijn naam de mens andere mensen onderwerpt en hun vrijheid ontnemt, zoals de Islam haar aanhang door en door onderdrukt en alle andersdenkenden verafschuwt. De christelijke kerken hebben zich hier tot in een recent verleden ook schuldig aan gemaakt, ook tussen de kerken onderling. Vandaar mijn stelling dat ware godsdienst geen kerkelijke of religieuze instantie vereist; dat priesters, imams en andere zogenaamde plaatsvervangers van God en de profeten de mensen eerder belemmeren in het opnemen van hun verantwoordelijkheid voor de medemensen, zoals de grote God van Liefde het heeft bedoeld.

Mijn standpunt komt goed overeen met de stelling van Kierkegaard dat het aan de ENKELING is om God onvoorwaardelijk te gehoorzamen: "Alleen dan is er betekenis, waarheid en werkelijkheid in ons bestaan". Kortom, wij staan in een persoonlijke verhouding tot God en als er priesters of imams zijn die menen daartussen te moeten komen staan, dan is dat misplaatste menselijke hoogmoed.

Soms speel ik met de gedachte dat we de welvaart voor velen in onze westerse samenleving en de redelijke democratie nog steeds te danken hebben aan de vorige generaties die vanuit hun christelijke geloofsovertuiging onze maatschappij hebben opgebouwd. En dat dus onze politieke structuren en onze rechtspraak in wezen een christelijk fundament hebben. Dit zou zelfs gelden voor het marxisme, waar ook rechtvaardigheid wordt nagestreefd (wat zou betekenen dat via het marxisme fundamentele christelijke waarden China binnenkomen). We doen er echter alles aan om te ontkennen dat onze maatschappelijke structuren op een christelijk fundament steunen, maar dat getuigt van onvoldoende inzicht door oppervlakkig rationeel denken. De analyse van wat liefde in waarheid is lijkt mij voldoende bewijs voor de stelling dat ware liefde de vervulling is van een goddelijk gebod. Het evangelie of de christelijke leer is niet meer (maar dan is al oneindig veel) dan een appel om dit gebod te volgen.

Hieronder moet ik in elk geval proberen na te denken hoe de politiek gefundeerd kan worden zonder te vervallen in een theocratische dictatuur. Het verbaast me altijd weer hoe in naam van de hoogste waarden de mens de grootste smeerlapperij kan uithalen. Maar als we de hoogste waarden door de rede willen vervangen vervallen we in een even pijnlijk en onmenselijk totalitarisme. Hoe komen we hieruit? - wordt vervolgd -

10 augustus

Ik wil zowel opvoeding als politiek funderen op de simpele vooronderstelling dat het doel van beide is elk individu te helpen een goed mens te worden. Goedheid zie ik als synoniem

van de ware liefde en met ware liefde bedoel ik een liefde die meer is dan de liefde voor de beminde, maar een liefde die geen enkele mens uitsluit.

- het lijkt mij een uitdaging om een opvoedingstheorie en een politiek programma te ontwikkelen die gebaseerd zijn op deze vooronderstelling -

Goedheid is geen gebod dat door mensen kan worden opgelegd, maar is de vervulling van de wet, dit wil zeggen het is een gebod van God. Ik ben niet goed omwille van de Ander als mens, maar omdat in die Ander God een appel op mij doet. In een zuiver menselijke opvatting van goedheid of liefde, zo zegt Kierkegaard, komt het nooit verder dan wederkerigheid (ik hou van jou omdat jij van mij houdt; ik ben goed voor jou omdat jij goed bent of goed zult zijn voor mij). Als we hier dieper over nadenken dan komen we snel tot de ontdekking dat wederkerigheid juist zou betekenen dat er geen sprake is van goedheid, maar van wederkerig eigenbelang, dus egoïsme. Kierkegaard waarschuwt ervoor dat de wereld het begrip van ware goedheid nooit kan aanvaarden. En hij heeft gelijk: in onze samenleving zijn economische belangen zo overheersend geworden dat onbaatzuchtige goedheid (dat is tautologisch, maar dat begrijpt u nu al wel, beste lezer) als onzin en domheid wordt beschouwd.

Ik haast me om aan dit laatste toe te voegen dat ik helemaal geen doemdenker ben: de economie heeft nu wel een overheersende rol, maar in ons gewone dagelijkse leven ontmoeten we overal en steeds opnieuw echte goedheid. Het gaat erom 'de wereld' te ontmaskeren en ons niet te laten meeslepen door de waan van economische belangen (een dom voorbeeld: mijn spaarcentjes liggen op een internet spaarrekening à 4,6%; ik heb geen last van dalende beleggingsfondsen; over 10 jaar zal ik dan wel de mogelijke kans van een winst van 15% op jaarbasis gemist hebben, maar ik zal 10 jaar lang gewoon rustig verder kunnen werken en nadenken). Ook laat ik mij niet meeslepen door folders en reclame van banken, pensioenfondsen en andere financiële instellingen, want die hebben slechts één doel: winst maken en ze houden slechts jou te vriend als er nog winst uit jou is te persen. Zodra je in het rood komt te staan, nemen ze geen enkel risico en dringen ze jou een woekerrente op. Hoe zalig is het hier niet aan toe te geven, nooit schulden te maken en een reserve op de meest veilige wijze te sparen (dat de bank hier winst mee maakt, ach tot daar aan toe, die jongens moeten ook leven). Wie durft nog te beweren dat filosofie zinloos is?

Een citaat van K.: "Tot een liefdesverhouding behoort dit driedubbele: de minnaar, de geliefde, de liefde; maar de liefde is God. En daarom is een ander mens beminnen, hem helpen, God lief te hebben". Dat is nogal wat anders dan de liefdesverhouding puur als een erotische aangelegenheid te zien. Een liefdesverhouding komt in een totaal ander daglicht te staan als de erotiek een manier is om zijn totale overgave aan de Ander tot uiting te brengen. Eenwording om de Ander volmaakt genot te verschaffen.

11 augustus

Volgens K. is het belangrijkste wat het christendom op de wereld heeft gebracht dat elke relatie van mens tot mens een gewetensrelatie is gemaakt. Wij vinden dit terug bij Levinas die de Ik-Ander relatie een ethische relatie noemt.

In die gewetensrelatie zijn we allen gelijk. Het afschuwelijke volgens K. is de meerdere die zich hoger acht dan de geringe, maar even afschuwelijk is de geringe die zich minder acht dan de meerdere en zich voor hem vernedert om toch maar aandacht van de meerdere te krijgen.

De gewetensrelatie heeft alles te maken met het innerlijk. K.: "Wat is het christendom anders dan innerlijkheid!". Dat onze relaties gewetensrelaties zijn geworden betekent niet dat er daarom iets uiterlijks verandert. Het gaat om onze intentie verantwoordelijkheid voor de Ander op te nemen. Kierkegaard is hier heel radicaal in: die verantwoordelijkheid is niets minder dan de Ander te helpen God lief te hebben, ook al gaat dit ten koste van de relatie (menselijk gezien) of al zal de Ander u daarom haten. In die zin is een vanuit het christendom geïnspireerde relatie altijd een steen des aanstoots. Men kan dus best zijn lot aanvaarden; het gaat om de innerlijke keuze het goede te doen. Dit is vanuit de wereld gezien onacceptabel: denk aan de vrouw die door de man wordt onderdrukt, of de arme die door de rijkere wordt verdrongen. En toch zijn deze vrouw en deze arme groots (vanuit het standpunt van de eeuwigheid) als zij innerlijk kiezen om het goede te doen en hun lot aanvaarden omdat dit, nogmaals: in het licht van de eeuwigheid, er niet toe doet. Zo'n redenering

is meer dan ooit volstrekt onaanvaardbaar, en toch meen ik dat ze de juiste is (maar wie ben ik om zo iets te mogen zeggen vanuit mijn comfortabele, redelijke welvarende positie). En toch - ik ga nog even door - is dit de enige logica die de mensheid op een hoger peil kan brengen; stel dat iedereen zijn eigen lot aanvaardt om zich vooral te kunnen wijden aan het doen van het goede voor de medemensen. Stel dat we tevreden zijn met wat we nu hebben en onze energie en aandacht wijden aan het doen van het goede: dan wordt een verdere gigantische milieuvervuiling voorkomen en zullen er geen miljarden mensen meer zijn die het elementaire moeten ontberen. Dus toch - dit is mijn conclusie - ligt in het christendom de enige sleutel voor echte vooruitgang. De politiek van het Westen moet een overtuigende christelijke politiek zijn. De opvoeding van onze kinderen moet een christelijke opvoeding zijn. Ik pleit er daarom voor dat de christelijke partijen volhouden hun identiteit te behouden, en dat geldt ook voor universiteiten en andere organisaties en instellingen die van origine christelijk zijn.

12 augustus

Volgens K. zal het christendom zich vreemd blijven voelen in deze wereld, omdat het tot een andere wereld behoort ('Mijn rijk is niet van deze wereld'). Het is vreemd aan de wereld omdat het de innerlijke mens wil toebehoren. Het is een gewetenszaak en dat kan alleen het individu beslissen voor zichzelf.

1 november 2001

Hier neem ik de draad bij Kierkegaard weer op, na een lange excursie van studie van teksten van Levinas. Deze reflecties volgen op de eerdere beschouwingen in de rubriek 'Kierkegaard'.

De filosofische beschouwingen van K. over de naastenliefde acht ik van bijzonder belang, vooral voor de huidige tijd: bewustwording van wat liefde voor de medemens echt betekent, kan ons helpen de haat en de vijandschap uit de wereld te helpen. Of liever gezegd: zal ons helpen de haat en de vijandschap de kansen te ontnemen om kwaad aan te richten. Actueler kan het niet. Kierkegaard heeft 150 jaar geleden deze teksten geschreven en nooit zijn ze actueler geweest.

De relaties tussen mensen in heel brede zin, vanaf de erotische liefde tot de omgang zoals de politiek het wenst te bepalen, worden door de moderne mens beschouwd vanuit een mensbeeld waarin de mens een biologisch en sociaal wezen is. De rede verklaart dan alle relaties vanuit biologische en sociale krachten. Hier hoeft niets mis mee te zijn. Ook dieren lijken mij, als puur biologische wezens waarvan de meesten in groepsverband leven, een gelukkig bestaan te leiden, in zoverre we bij dieren over het geluksgevoel kunnen praten. Er hoeft niks mis te zijn met dit mensbeeld en met de visie over relaties tussen mensen die daaruit voortvloeit, maar wat ontbreekt is de eeuwigheidsdimensie of enige relatie tot God. Dit ligt helemaal in de lijn van de tijdgeest: we hebben God verbannen uit ons leven. God is inderdaad dood (in de wereld).

Er hoeft niks mis te zijn met deze visie. We kunnen best ons leven lang een gelukkig bestaan leiden en genieten van onze welvaart. We kunnen best in liefde samenleven en gelukkig zijn in de geborgenheid van gezin, familie en vriendenkring. Daar is niks mis mee. Wat ontbreekt is de eeuwigheidsdimensie.

Het lijkt mij een onbegonnen strijd. Er is namelijk niks mis met de huidige mensvisie. Waarom de vraag naar God of naar de eeuwigheid stellen?

Volgens K. is de wereld door het christendom radicaal veranderd. Het christendom heeft de grootste overwinning gebracht over de visie dat de mens slechts een biologisch en sociaal wezen zou zijn met een eindig bestaan. Die overwinning was en is dat het christendom van alles wat de mens doet een kwestie van het geweten heeft gemaakt. Die overwinning had niet tot doel een plaats in de wereld te veroveren of politieke macht te verwerven. Het was een puur innerlijke overwinning, zonder enig uiterlijk bewijs.

Neem nu de liefde tussen man en vrouw. Niks lijkt er mis te zijn met de gedachte dat deze liefde een biologische en sociaal oorsprong heeft. Hartstocht, genegenheid, saamenhorigheid en verbondenheid kunnen samen man en vrouw een leven lang gelukkig doen samenleven. Het christendom echter maakt van deze relatie een gewetenszaak en dat is een oneindige verandering, zegt Kierkegaard, omdat het behoort tot het innigste zijn van de mens. Dat

het een gewetenszaak is wil zeggen dat het in de eerste plaats een zaak is tussen de mens en God. De liefde tussen man en vrouw wordt als gewetenszaak eerst een zaak van de verhouding van de man tot God en van de vrouw tot God. Aangezien God absoluut en oneindig is, wordt hierdoor de liefde als gewetenszaak absoluut en oneindig. In christelijke zin is de liefde tussen man en vrouw in de eerste plaats een kwestie van naastenliefde en aangezien naastenliefde een gebod is dat van God komt, wordt de liefde tussen man en vrouw vergoddelijkt, dit wil zeggen absoluut en volmaakt. Dàt is dus de oneindige verandering die K. bedoeld.

Vervolgens zegt K. dat deze verandering (dat het een gewetenszaak is geworden) niet van deze wereld is: '... het christelijke zal zich vreemd blijven voelen in het leven, omdat het tot een andere wereld behoort, vreemd is aan de wereld, omdat het de innerlijke mens wil toebehoren...'. Hij voegt er aan toe dat het christendom noch de hartstocht, noch de genegenheid wil afschaffen, het wil slechts in de harten de oneindige verandering doen plaats hebben.

Natuurlijk blijft die oneindige verandering niet beperkt tot de liefde tussen man en vrouw. Het christendom wil die verandering overal brengen en daarom alle relaties tussen mensen tot een zaak van het geweten maken, dus een zaak waar het in de eerste plaats gaat om de verhouding van elke mens apart tot God.

De volgende dagen ga ik hier verder op in. Het moge duidelijk zijn dat het idee dat alle relaties een kwestie van het geweten zijn van onmetelijke betekenis is voor de menselijke samenleving. Wat ik niet begrijp is waarom de Westerse wereld het wezen van het christendom verloochent. Mijn opvattingen over de heteronome samenleving zijn een poging om het wezenlijke van onze beschaving terug te vertalen naar de politiek, de economie en alle menselijke relaties.

2 november

Hierboven stelde ik dat de liefde tussen man en vrouw door het christendom een gewetenszaak is geworden en dat ze daarom een oneindige betekenis krijgt en verder dat alle relaties tussen mensen (zelfs onze relatie tot de toekomstige generaties) een gewetenszaak zijn. De oneindige betekenis vloeit voort uit de aard van de gewetenszaak zelf: als het een zaak van het geweten is dan wil dit zeggen dat het overeenstemt met onze verhouding tot God. Zonder God zou er geen geweten zijn, slechts eigenbelang.

Het wordt steeds duidelijker, en ik hoop dat u als lezer mij hierin volgt, dat het tussen haakjes plaatsen van God in onze samenleving de kern van onze relaties aantast, omdat de relaties dan geen gewetenszaak meer worden. Er wordt wel nog gesproken over God, - en op dit moment meer dan ooit omdat er oorlog gevoerd wordt-, maar dat is vanuit het eigenbelang of vanuit het politieke belang van een volk. In een essay heb ik deze manier van spreken over God godslasterlijk genoemd. Neen, als ik in de geest van Kierkegaard over God spreek, dan heb ik het over een God die liefde is en die als hoogste gebod de naastenliefde heeft gegeven.

Voor de liefde tot de naaste moet men uitgaan van God en door de naastenliefde zal men God vinden, zegt Kierkegaard. Hierdoor kunnen er geen beperkingen aan dat gebod worden opgelegd: alle verhoudingen tussen de mensen worden er door bepaald. Het maakt een einde aan de eigengerechtigheid van hartstocht en genegenheid, dit wil zeggen dat de liefde nu niet meer geïnspireerd wordt door hartstocht of gevoel, want dat komt in feite voort uit ons eigenbelang, maar door het gebod de naaste lief te hebben. Omdat dit gebod van God komt moet onze liefde absoluut zijn, dit is onbaatzuchtig en onvoorwaardelijk. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er geen hartstocht en genegenheid mag zijn. K. is hier heel stellig in: het Christendom verbiedt dat allemaal niet. Ze richt zich echter op het allerbelangrijkste: de innerlijke verandering die de liefde tot een gewetenszaak maakt.

Alle relaties tussen mensen worden principieel veranderd door het christendom. Er kunnen geen uitzondering gemaakt worden. De waarachtigheid van de relatie is een zaak van de enkeling. Dat komt omdat de relatie van het Ik tot de Ander een gewetenszaak is en dat wil zeggen een zaak van de relatie van het Ik tot God. Hier komt nog een belangrijk aspect bij: omdat het een zaak is tussen de individuele mens en God is het louter een kwestie van innerlijkheid. De radicale en principieële verandering die het christendom in de verhouding tussen de mensen heeft teweeggebracht is een puur innerlijke verandering. Terwijl in de we-

reld we juist zo gesteld zijn op uiterlijkheden, op uiterlijke tekenen van de liefde die een ander voor ons heeft. Daarom verwekt het ware christendom vooral ergernis.

K. verwijst in dit verband naar de persoon van Christus. Uiterlijk gezien was Hij niets. Hij had geen enkele wereldse macht en Hij is gestorven als een misdadiger. Innerlijk heeft Hij echter een radicale verandering in de wereld gebracht.

In wereldse zin betekent liefde vooral vrijheid. In christelijke zin is liefde gebondenheid.

Eerst de oneindige gebondenheid, zegt K., dan kan het praten over de vrijheid beginnen.

Met oneindige gebondenheid wordt bedoeld dat de liefde in de eerste plaats een zaak is van het geweten, m.a.w. een gehoorzaamheid aan het goddelijk gebod. Als er in de liefde alleen sprake zou zijn van vrijheid, dan is de mens ook vrij de liefde te verbreken. Als gewetenszaak is de liefde oneindig gebonden.

3 november

Twee citaten uit 1847 van Kierkegaard die twee principes bevatten die van grote betekenis zijn geweest voor mijn politiek-sociale en therapeutische opvattingen (en die tevens aangeven dat politiek en therapie met elkaar verweven zijn):

(1) "Wat een feitelijk onuitputtelijke rijkdom bezit, kan ook in de minste uiting feitelijk niet beschreven worden, juist omdat het feitelijk overal geheel aanwezig is en feitelijk niet te beschrijven is".

(2) "Als het plicht is de naasten lief te hebben, die men ziet, dan moet men voor alles ingebeelde en overspannen voorstellingen opgeven over een droomwereld, waar het voorwerp van de liefde te vinden zou zijn; dit is men moet nuchter worden, werkelijkheid en waarheid verkrijgen door in de wereld der werkelijkheid te blijven, waar de enige, ons aangewezen taak ligt".

Het eerste citaat heeft te maken met mijn opvatting dat elke (diagnostische of politieke) uitspraak over een mens of over groepen van mensen onrechtvaardig is. De werkelijkheid is zo oneindig complex dat we haar niet moeten proberen te beschrijven, maar er altijd voor open moeten blijven staan. Er open voor staan betekent ook dat we niet vanuit een bepaalde theorie de werkelijkheid gaan proberen waar te nemen. Hoe meer je hierover nadenkt, hoe meer de noodzaak blijkt onze wetenschapsopvatting en onze politieke visie radicaal te herzien. Hierover wil ik de volgende jaren verder nadenken.

Het tweede citaat stemt overeen met mijn opvatting dat om verantwoordelijk te handelen we zo concreet mogelijk moeten tewerk gaan. In mijn therapeutische opvattingen is het concretiseren van de problemen (en liever: van de positieve mogelijkheid van de ander) een basisprincipe. Geen luchtkastelen, mooie theoretietjes en populaire verklaringen, maar gewoon zoeken naar wat er concreet moet veranderen in het gedrag van het individu en van de mensen die met hem een band hebben. Op politiek-sociaal vlak moeten we vooral oog hebben voor het concreet vertalen van mooie principes.

Dit laatste lijkt evident, maar het is het moeilijkste dat er bestaat. Neem nu eens de vrouwenemancipatie: het is politiek correct hier een overtuigd voorstander van te zijn. Maar welke concrete maatregelen moeten worden genomen? Of de mensenrechten: wat betekent dit concreet voor de wereldeconomie? Ik heb vaak meegemaakt dat in discussies mensen het roerend met elkaar eens zijn over mooie woorden (volgens Kierkegaard: ingebeelde en overspannen voorstellingen over een droomwereld), totdat er iemand waagt een concreet voorstel te doen. Dan valt iedereen over hem heen.

4 november

Naastenliefde bijvoorbeeld is geen kwestie van het vinden van mensen die wij zullen beminnen, maar het beminnen van de mensen die zich in onze concrete werkelijkheid bevinden en dat beminnen vol te houden hoe die mensen ook mogen veranderen. Dat is ook heel moeilijk, want wat wordt hier in feite gezegd: we moeten niet zeuren over gebrek aan liefde of vriendschap, maar we moeten diegenen die ons nabij zijn of met wie we in het dagelijks leven contact hebben behandelen als vrienden en als onze naasten die we lief moeten hebben.

Het voorgaande principe (liefde voor wat zichtbaar en nabij is) geldt volgens K. ook voor onze relatie tot God. Hij vindt het zelfs de gevaarlijkste uitvlucht ten opzichte van de liefde, God te willen liefhebben als de volmaakte vorm van liefde, en ondertussen te vergeten dat we in de eerste plaats de nabije en concrete mensen moeten liefhebben.

Naastenliefde is geen kwestie van voorkeur. De mens liefhebben betekent hier niet het zoeken naar iemand die beantwoordt aan de verwachtingen, die zo volmaakt mogelijk het beeld van de mens die we wensen lief te hebben benadert. Dan zou liefde niets anders zijn dan kieskeurigheid. Ware liefde ziet geen fouten en onvolkomenheden; het is toegeeflijkheid en zachtheid. In deze zin is de ware liefde blind, maar dan niet alleen ten aanzien van diegene die we hebben verkozen boven alle anderen, maar ten aanzien van alle mensen.

De visie over liefde als een kwestie van voorkeur noemt K. een dwaling: "En een dwaling kan nooit uit zichzelf eindigen; zij grijpt steeds verder om zich heen, zodat het steeds moeilijker wordt de waarheid terug te vinden; want de weg tot de dwaling is gemakkelijk te vinden, maar ervan terug te keren is moeilijk".

Ik denk dat de manier waarop 'ware' liefde hier wordt gedefinieerd, de kern vormt van het christendom en er de essentiële bijdrage van is voor de mensheid. Maar het is tevens een opdracht die bijna niemand kan waarmaken. We hebben voortdurend een onjuiste voorstelling over de liefde. Kierkegaard zegt hierover: "Als een mens de wereld ingaat met een onjuiste voorstelling over de liefde, dan zoekt hij, en zoekt om het voorwerp van zijn liefde te vinden, maar tevergeefs. Toch wijzigt hij zijn voorstelling niet; integendeel, met nog groter kieskeurigheid zoekt hij verder, tevergeefs. Maar het komt hem niet in de gedachte dat de fout kan liggen bij hem of bij zijn onjuiste voorstelling ... des te groter dunk krijgt hij van zichzelf en van zijn voorstelling die bewijst hoe onvolmaakt de mensen zijn. Ondertussen is hij er voor zichzelf van overtuigd dat het zijn schuld niet is, dat hij het volstrekt niet doet met enig slecht of liefdeloos oogmerk, - hij die immers juist de liefde zoekt?".

Wat bedoelt K. hier nu: volgens de christelijke leer ligt diep in de mens zijn gave om zijn naasten lief te hebben. Het is het gebod dat God in de hart van elke mens heeft gelegd omdat de mens naar Zijn beeld en gelijkenis is gemaakt. Door een verkeerde voorstelling over de liefde verspilt de mens zijn leven. In die verkeerde opvatting meent de mens dat het dwaas is het onvolkomene, het zwakke of het nederige lief te hebben. Dan verspilt men zijn leven door voortdurend maar tevergeefs te zoeken naar de absolute liefde. De ware (christelijke) liefde is juist het tegenovergestelde: de mens moet juist het onvolkomene, het zwakke, het nederige, zelfs zijn vijanden liefhebben. Dat is het wat bedoeld wordt met de plicht van de liefde of met het gebod van naastenliefde.

Als het onze plicht is op zo 'n manier de naasten lief te hebben, wat betekent dit dan concreet voor de politiek, de economie, de sociale omgang in het algemeen? Het is niet moeilijk om deze liefde voor de zwakkere, de nederige, de onvolkomene en zelfs voor de vijand in concrete politieke, economische en sociale maatregelen of handelingen te vertalen, maar het is uiterst moeilijk om die concrete vertaling te accepteren. We moeten dan namelijk afstand doen van onze dwaling over de liefde.

Om een onjuiste voorstelling van de liefde nog duidelijker te stellen tegenover een juiste voorstelling:

- liefde is niet iets dat we moeten zoeken om het te verkrijgen, maar liefde is een plicht die we moeten vervullen;

- liefde is niet op zoek gaan naar wat we kunnen bewonderen, maar verdragen van de fouten en gebreken van anderen.

Wat hier opvalt is dat een onjuiste voorstelling er uit ziet als iets zwevends, iets dat geestelijk is; terwijl de juiste voorstelling er heen eenvoudig uitziet en met beide voeten op de grond staat.

Over deze juiste voorstelling van de liefde zegt Kierkegaard: "En toch is het met deze verandering dat de liefde komt; de liefde die de plicht kan volbrengen: met vreugde de mensen lief te hebben die wij zien".

Het gaat er daarom om de mens die we liefhebben niet te zien vanuit een fantastische voorstelling van hoe men meent of zou wensen dat die mens er uit ziet. Dan zou men namelijk niet de mens liefhebben die men ziet, maar zijn eigen voorstelling.

In de liefde mogen we niet kieskeurig en niet halfslachtig zijn; het is alles of niets. Het is de anderen liefhebben zoals ze zijn. Dit is niet hetzelfde als toegeeflijkheid of als een kinderachtige manier van ingenomenheid (de fouten als liefelijk aanzien), want in onze liefde tot de ander strijden we samen tegen de fouten en gebreken. De fouten en de zwakheden maken de relatie inniger, niet om die fouten te handhaven, maar om ze te overwinnen. Diegene die een ander liefheeft, moet dus zijn fouten zien, maar dat daardoor de relatie juist inniger wordt bewijst de ware liefde.

Kierkegaard: " De gezonde, krachtige, degelijke liefde is er op berekend het onvolmaakte lief te hebben, dit wil zeggen de mensen die wij zien. Als het onze plicht is met vreugde de mensen lief te hebben die wij zien, dan is er geen grens aan de liefde; zal die plicht nagekomen worden, dan moet de liefde grenzeloos wezen; zij verandert niet, hoe ook het voorwerp van onze liefde verandert ".

5 november

Zoals de liefde hier wordt geformuleerd is het een heel moeilijke plicht, want als de liefde grenzeloos moet zijn en ook niet mag veranderen als het voorwerp van de liefde verandert, dan betekent dit ook dat als de Ander mij niet meer liefheeft, ik van hem of haar moet blijven houden. Alleen wie een zuivere voorstelling heeft van wat liefde echt is, kan zeggen dat echtscheiding ontoelaatbaar is!

Liefde of goedheid staat ook in verhouding tot het oneindige: we kunnen het daarom niet vergelijken met wat bestaat of met wat plaatsvindt in de eindige wereld. Een paar voorbeelden die deze verhouding tot het oneindige illustreren:

- we kunnen nooit zeggen: 'nu zijn we goed genoeg geweest' of 'ik heb jou ontzettend lief, maar nu stop ik er mee'
- onze goedheid of liefde kan ook nooit berekend zijn, in die zin dat zij afhankelijk zouden zijn van wederdienst.
- het allerkleinste kan een bewijs zijn van de grootste en meest volmaakte liefde
- liefde is een verlangen dat nooit verzadigd is

In de eindige wereld of in de wereld van de eindige verhoudingen is alles berekend, wederkerig, en raakt alles ooit eens uitgeput of verzadigd. In de eindige wereld wordt de mens beoordeeld op de grootte van zijn bezit, de mate waarin hij zijn capaciteiten heeft ontplooid of de omvang van zijn macht.

Iemand die liefheeft staat altijd in een oneindige schuld. In de liefde komt de linkerhand nooit te weten wat de rechter doet. Diegene die het goede doet, wenst geen ontheffing van enige opoffering. Hij wil alles doen. Liefde maakt nooit een pas op de plaats. Het is een plicht die nooit ophoudt. Als de liefde niet onuitputtelijk, onmetelijk of oneindig is, dan is er geen sprake van liefde of is er nooit liefde geweest. Kierkegaard vergelijkt liefde met een vis: als de vis uit zijn element, het water, wordt gehaald sterft hij spoedig. Het element van de liefde is de oneindigheid. Zij kan uitsluitend in de oneindigheid leven, zoals de vis uitsluitend in het water kan leven.

Twee mensen kunnen precies hetzelfde doen voor een ander. De ene doet het omdat hij ervoor betaald wordt of er een wederdienst voor krijgt, de ander doet het uit liefde. Alhoewel zij rationeel precies hetzelfde doen, maakt de liefde in het tweede geval de daad oneindig meer waard. In liefde gegeven wordt de kleinste daad onmetelijk groot. Ook dat is irrationeel. Dit bewijst dat we met de rede het wezen van de liefde en dus de essentie van het menselijk bestaan niet kunnen vatten. Hieruit volgt ook dat de menswetenschappen die puur rationeel de mens willen bestuderen, de mens in feite niet bestuderen.

Gisteren, zondagmiddag, wandelde ik in een drukke winkelstraat, en bij het zien van al die mensen, jong en oud, mooi en lelijk, timide en brutaal, alleen of in gezelschap, vroeg ik mij af hoe mijn gedachten die ik hier over de liefde en de goedheid ontwikkel in verhouding staan tot de dagelijkse werkelijkheid. Het is makkelijk om als je jong bent jezelf totaal op te offeren voor de ander waarop je verliefd bent. Dan wordt liefde inderdaad als oneindig, onbegrensd en tijdeloos ervaren. Iets moeilijker wordt het om een levenlang samen in zo'n verhouding te staan. Heel moeilijk is het om ten aanzien van de mensheid in een liefdesverhouding te staan of, liever gezegd, om voor alle mensen het goede te doen. Onbegrensd, zonder wederdienst te vragen. Dit zou nochtans het fundament van de politiek, de economie en het gehele sociale verkeer moeten zijn. Is dat namelijk niet het geval, dan zijn onze verhoudingen slechts berekende verhoudingen en dat is kil, onmenselijk. De discrepantie tussen wat ik zo fundamenteel vindt en de dagelijkse werkelijkheid, stemt mij weemoedig.

6 november

In een heel sterke tekst ontwikkelt Kierkegaard zijn visie op wat liefde werkelijk betekent nog verder als een vanuit werelds opzicht onmogelijke taak. Hierboven gaf ik aan dat rationeel gezien de liefde niet be-grepen kan worden (letterlijk: we kunnen er geen greep over krijgen). De liefde is met ons verstand niet te vatten. Omdat we nooit kunnen zeggen dat we nu genoeg liefde hebben betoond of dat we nu goed genoeg zijn geweest, kennen we

nooit rust. We kunnen geen vergelijkingen maken. We kunnen niet afwegen of we nu meer liefde of goedheid hebben betoond dan anderen. Zodra we gaan meten is er geen liefde meer. Liefde is niet te meten omdat het in verhouding tot de oneindige staat. Als we zouden zeggen dat we nu goed genoeg zijn geweest, dan blijft er niks meer over van onze goedheid. Als we onze liefde voor een Ander stop zouden zetten, dan is er nooit sprake geweest van liefde.

Maar er is nog meer aan de hand: liefde in de ware betekenis leidt altijd tot hoon en afwijzing in de wereld! Een voorbeeld hiervan is de consequentie van de oneindigheid van de liefde, namelijk dat onze liefde nooit genoeg kan zijn en nooit kan stoppen: echtscheiding is zo liefdeloos dat bij dit besluit alle eerdere liefde zogenaamde liefde was. Of nog sterker: als diegene voor wie ik het goede doe mij kwaad berokkent, dan kan ik nooit zeggen: 'Nu stopt mijn goedheid', want dat is er nooit sprake geweest van goedheid. Het gebod zijn vijanden te beminnen zegt genoeg hierover. Deze voorbeelden maken duidelijk waarom Kierkegaard kan beweren dat de ware liefde altijd leidt tot hoon en afwijzing.

Om die reden wordt liefde altijd anders voorgesteld dan wat ze eigenlijk moet zijn. Dat verwijst Kierkegaard ook aan de officiële kerk (en zijn tijdgenoten hebben hem dan ook vreselijk belachelijk gemaakt, zo erg dat vanaf dan de voornaam van Kierkegaard, - Soren -, als een ridicule naam werd beschouwd en lange tijd niet meer werd gebruikt). K. vergelijkt dit ook met de geestdrift: een mens kan heel geestdriftig zijn voor een ding en er alles voor opofferen. Maar de wereld zegt voortdurend: geniet toch van het leven, neem de kansen die u worden geboden, je hebt nu al zoveel bereikt met jouw geestdrift, neem nu die positie aan. Maar zodra die mens daaraan toegeeft, zakt zijn werk als een pudding in elkaar. Hoe onzuchtiger iemand werkt, hoe meer hij zich opoffert, hoe meer hij zich inspant, hoe meer de wereld hem tegenwerkt.

Maar omdat de liefde en de goedheid nooit genoeg kan zijn, dus oneindig is, is elke inspanning slechts kinderwerk, zegt Kierkegaard.

Dit lijkt nu erg pessimistisch. Het is alsof de liefde en de goedheid onmogelijk zijn in de wereld. Het is nooit genoeg en het levert slechts verwerping op. Maar aan de andere kant betekent de oneindigheid van de liefde dat de mens zijn eigen eindigheid kan overstijgen. In de liefde zijn we oneindig. Ons dagelijks werk, de politiek, de sociale omgang, de economie en alles wat mensen met elkaar in relatie brengt verkrijgt een oneindige waarde als het bezielt wordt door de liefde, de goedheid of de verantwoordelijkheid voor de Ander. Dat is het juist wat ik bedoel met heteronome politiek of met de heteronome samenleving in het algemeen. Dat er zoveel solidariteit is onder de mensen, stemt hoopvol.

7 november

Kierkegaard gaat zover in zijn analyse van onbaatzuchtige goedheid dat hij beweert dat als de wereld geen tegenstand biedt, de goedheid niet echt is. We zouden in onze goedheid kunnen getuigen van zelfverloochening, maar als we dat doen om geacht en geëerd te worden, dan is het geen echte goedheid meer. Echte goedheid is een verhouding tot God. Kierkegaard schrijft hierover het volgende: De christelijke opvatting van zelfverloochening is uw zelfzuchtige verlangens en wensen op te geven, uw zelfzuchtige plannen en bedoelingen op te geven zodat u in waarheid onbaatzuchtig werkt voor het goede; en schik u er in juist daarom door de wereld verafschuwd te worden, of liever, schik u er niet in, want daar kan men nog zowat toe gedwongen worden; maar kies het vrijwillig.

Volgens Kierkegaard accepteert de wereld slechts een redelijke zelfverloochening; dit wil zeggen dat je best je eigen verlangens, wensen, plannen of bedoelingen mag verloochenen, maar dan niet te koste van alles. De echte goedheid verloochent echter alle egocentrische bedoelingen. Dit lokt spot uit.

Ik wil nu eens proberen hieruit enkele consequenties te trekken voor de huidige tijd. In deze voorbeelden zal beslist het belachelijke van de zelfverloochenende goedheid tot uiting komen, maar als men doordenkt over wat echtheid in het goede is, dan geven deze voorbeelden ook aan dat daar alleen (!), alleen in die houding van absolute zelfverloochening, de zin van ons menselijk bestaan ligt.

Als we echt het goede willen doen, dus onbaatzuchtig, onszelf volledig verloochenend op gevaar door de anderen belachelijk gevonden te worden, en als we werken in het onderwijs of in de gezondheidszorg, dan is een staking volstrekt onvoorstelbaar. Nog sterker: als het onderwijs of de zorg in kwaliteit dreigt te verminderen wegens personeelsgebrek, dan moe-

ten we harder en meer uren gaan werken zonder er extra voor betaald te willen worden. Wat nonnen en priesters in het verleden hebben gedaan, gratis en voor niks, met een totale inzet, is hier een voorbeeld van. Waarom moet in onze tijd het eigenbelang de hoogste prioriteit krijgen?

Ik weet natuurlijk dat mensen die zichzelf zo verloochenen, de kans lopen uitgebuit te worden. Zojuist gaf ik aan dat echte zelfverloochening door de wereld belachelijk wordt gevonden. Het is aan de overheid de taak om uitbuiting te voorkomen, maar staking uit persoonlijke onvrede of de kwaliteit van onderwijs en zorg laten verloederen zijn tegengesteld aan de roeping van de mens zich onbaatzuchtig in te zetten voor de medemensen.

Er zijn nog vele andere voorbeelden te bedenken die wezenlijk zijn voor een heteronome samenleving. In mijn opvatting moet ook de politiek geïnspireerd worden door de onbaatzuchtige goedheid. Wie voor Europese instellingen werkt, zou tevreden moeten zijn met een minimumloon. Politieke partijen zouden in de eerste plaats organisaties moeten zijn die het Goede Werk in de samenleving verrichten. Soberheid zou de levensstijl van allen die verantwoordelijke posities in onze samenleving innemen moeten kenmerken.

Misschien lijkt dit ideaal nog heel veraf. Toch heb ik vaak het gevoel dat totale zelfverloochening jonge mensen ten diepste raakt.

9 november

Vandaag een mooie passage gelezen van Kierkegaard over het begrip "opbouwen". In letterlijke zin betekent opbouwen iets anders dan zomaar bouwen, bijbouwen of aanbouwen. Als iemand aan zijn huis een vleugel bouwt, dan zegt men niet dat hij een vleugel opbouwt, maar aanbouwt. Als een man een gebouw dat tien meter hoog is nog vijf meter hoger maakt, dan zeggen we niet dat hij het huis vijf meter hoger opbouwt, maar wij zeggen dat hij er vijf meter bij bouwt. Maar als een man een huis, of het nu heel klein is of heel groot, vanaf de grond bouwt, dan zeggen we dat hij een huis opbouwt. Het "op" heeft betrekking op de fundamenten waarop hij bouwt. Hij moet dus eerst in de diepte gaan en hoe hoger hij bouwt hoe dieper de fundamenten moeten zijn. Bij opbouwen ligt de nadruk dus op de grondslag. Als er geen grondslag is, dan hebben we het over luchtkastelen.

In figuurlijke zin is het goedheid of liefde die opbouwt. Opvallend is dat we alleen over de liefde of de goedheid kunnen zeggen dat ze opbouwt. De eigenaardigheid is dat alles opbouwend kan zijn, als de grondslag maar de liefde is. De ene mens kan precies het tegenovergestelde doen als een ander, maar die ene doet het met liefde en bouwt op, terwijl de ander het liefdeloos doet en mensen verdeelt. Ieder mens, ook de meest geringe, kan iets opbouwend doen, als hij het doet met liefde. In die zin is de liefde de grondslag van alles. Maar er is meer en dit is van belang voor de pedagogiek (en de politiek, want het een veronderstelt het andere): als liefde of goedheid opbouwt, dan wil dit ook zeggen dat in het hart van een ander mens de liefde en de goedheid wordt gelegd. Maar de mens zelf kan bij geen ander de liefde opbouwen, de liefde was reeds in die ander aanwezig (door God in elke mens als grondslag gegeven). Wat de mens die in liefde of goedheid opbouwt doet, is veronderstellen dat de liefde in de ander aanwezig is!

Kierkegaard: "... de liefderijke veronderstelt dat de liefde aanwezig is in het hart van de ander en juist door deze veronderstelling bouwt hij in hem de liefde op van de grond af, voorzover hij vol liefde haar veronderstelt, daar aanwezig te zijn".

Dat is nu juist wat ik zelf de kern vind van opvoeding, therapie en een politiek van solidariteit: de Ander aanspreken op zijn goedheid en de Ander bezielen of weten te raken door het goede te doen en bij de ander te veronderstellen. Ik denk dat dit het eerste en het laatste is wat over pedagogie gezegd kan worden.

Nog een citaat: "Een bouwmeester denkt gering van de stenen die hij voor de bouw nodig heeft; een leraar vermoedt dat zijn leerling onwetend is; een tuchtmeester veronderstelt dat een ander verdorven is; maar de liefderijke die opbouwt, veronderstelt slechts één ding: hij veronderstelt liefde; wat er verder te doen valt kan slechts zijn: zichzelf voortdurend te dwingen liefde te veronderstellen. Zo brengt hij het goede naar voren, kweekt hij liefde aan, bouwt hij op".

En nog verder redenerend: een bouwmeester kan trots zijn over zijn werk; de leraar trots op zijn leerling, maar de liefderijke heeft niets om trots over te zijn want hij heeft de liefde bij de ander voortdurend al verondersteld. Maar dat maakt de liefde juist zo opbouwend (Kierkegaard: De liefderijke werkt zo stil en verheven, en toch zijn alle krachten der eeuwig-

heid in beweging). Toegepast op de hulpverlening: we moeten als hulpverlener of therapeut heel bescheiden zijn; onze rol is "slechts" het goede in de ander naar voren te halen. Maar dat slechts is natuurlijk het meest menselijke en het hoogste wat een mens vermag.

11 november

Moest Kierkegaard nu leven dan zou hij zich wellicht fel keren tegen de huidige gang van zaken op universiteiten en in de wetenschap. De universiteit als kennisfabriek: wat een bedrog!

Om dit te begrijpen moeten we eerst het verschil uitleggen tussen kennis en wijsheid. Kennis is wantrouwig. Wijsheid is liefdevol geloven. Kennis is ijdelheid, zelftevredenheid. Wijsheid vertrouwt en gelooft alles. Kennis is list, sluwheid en verleiding.

Het belangrijkste argument tegen het absolute primaat van de kennis op universiteiten en in de wetenschap is het volgende: kennis leidt bij alle mensen die die kennis bezitten noodzakelijkerwijs tot dezelfde conclusies; alles is eeuwig zeker en volkomen beslist. Die zekere kennis kunnen we verwerven door het subjectieve te wantrouwen (lees: het persoonlijke te wantrouwen). De wijsheid (van de liefde) is persoonlijk; het is gebaseerd op een persoonlijk besluit. Kennis ziet slechts het bedrog en wantrouwt de mens (als subjectief). De wijsheid van de liefde gelooft in de mens.

De kennis is zo wantrouwig dat de mens niets kan doen zonder dat gezocht wordt naar mogelijk bedrog. Elke daad van goedheid of liefde wordt door de kennis gewantrouwd. De wijsheid van de liefde ziet bij de slechtste mens nog iets goeds. Kierkegaard: Wil iemand bewijzen dat men niets geloven moet op grond van de mogelijkheid tot bedrog, dan kan ik bewijzen dat men alles geloven moet op grond van de mogelijkheid tot bedrog. Meent iemand dat men zelfs de beste mens niet vertrouwen moet, ook het omgekeerde is van kracht, dat mens zelfs van de slechtste mens iets goed kan denken omdat het immers mogelijk is dat zijn slechtheid maar schijn was.

Dat ingebakken wantrouwen van de rede: wat heb ik daar altijd moeite mee gehad! Het verziekt al onze relaties. Het verziekt de politiek. Het verziekt de verhoudingen tussen etnische groepen, partijen, landen en continenten. Het is er oorzaak van dat de administratie of de bureaucratie zo onmenselijk kan zijn. En dat de universiteiten daaraan meewerken!

De wijsheid van de liefde die alles gelooft is daarom niet argeloos of lichtzinnig. Die wijsheid is zich ook bewust van de kennis, alleen de conclusies zijn anders. In plaats van te wantrouwen gelooft zij nog steeds in de mogelijkheid. Dit laatste betekent het volgende: op grond van de kennis kunnen we een oordeel over iemand vellen. Dit oordeel kan gesteund zijn op talloze gebeurtenissen en ervaringen; zoveel dat onze kennis van die mens vrijwel zeker is. En toch kan op elk moment iets gebeuren of kan die mens iets doen dat ons oordeel volstrekt onterecht doet zijn. Aan die mogelijkheid blijft de wijsheid van de liefde geloven. Hierdoor wordt duidelijk waarom Kierkegaard zegt dat de liefde alles gelooft.

De kennis van de mens zoekt naar het algemeen menselijke. Maar de mens is mens doordat hij als enkeling van ieder ander mens verschilt. We kunnen nooit zeggen dat als een mens dat doet dat hij zo een mens is, want de ene mens kan precies het tegenovergestelde doen van een ander en beiden zijn toch eerlijk, rechtvaardig of oprecht. Het is onmogelijk om met onvoorwaardelijke juistheid een mens te beoordelen. Kierkegaard: Slechts zeer warhoofdige en half ontwikkelde mensen menen een ander te kunnen beoordelen krachtens hun kennis over die mens. Dat komt omdat zij niet eens weten wat weten is, dat zij nooit de tijd hebben genomen om zich bewust te worden van de oneindigheid van mogelijkheden.

Dit zegt toch genoeg over het bedrog van de kennis en de wetenschap? En daar doen de universiteiten aan mee! Ongelooflijk. Het ergelijke is dat de wetenschappers door hun eigen dogma's niet in staat zijn het bedrog van hun eigen visie op te merken. Vanuit menselijk oogpunt gezien zijn de meeste wetenschappers in de huidige tijd, als gevolg van hun beperkte visie, half ontwikkelde warhoofden. En die hoofden moeten de jeugd opleiden!

Van enorm belang om het bovenstaande te begrijpen is het volgende wat Kierkegaard zegt: Weten is als zodanig onpersoonlijk en moet onpersoonlijk worden medegedeeld. Taal wordt pas menselijk als de persoonlijkheid haar bezielt. Kennis staat buiten de werkelijkheid van het bestaande; eerst met het geloof begint de enkeling zijn leven. In de kennis ligt geen persoonlijk besluit. Het besluit dat de persoonlijkheid bepaalt ligt in het geloof.

De wetenschap en met haar de universiteit staan buiten de werkelijkheid. Hier worden mensen opgeleid die hun persoonlijkheid moeten leren te onderdrukken. Maar het meest beang-

stigende is dat de universiteiten door hun overschilligheid tegenover het persoonlijke, het subjectieve of het menselijke onbewust meewerken aan het tot stand komen van de ultieme totalitaire staat. We hoeven geen onheilsprofeten te zijn om te zien dat de wereld hard op weg is naar deze verschrikking.

13 november

Het is dwaas te menen dat weten meer is dan geloven, zegt Kierkegaard. Dit heeft te maken met het onderscheid dat we moeten maken tussen kennis en wijsheid. Ik vind het ook onvoorstelbaar dwaas dat wetenschappelijke kennis zo overheersend is geworden en dat onze menselijke relaties erdoor gedictieerd worden. Want wat is hier aan de hand: vanuit de kennis die per definitie objectief is, dus gebonden aan de dingen, waarderen we alles vanuit de eindige betekenis ervan. Met alles wordt niet alleen bedoeld de materiële zaken, maar ook de medemensen. In eindige zin iets of iemand waarderen is altijd waarderen op grond van het eigenbelang. In eindige zin is mijn leven eindig en moet ik genieten van het moment. Alles wat ik doe, is uiteindelijk zinloos want door de eindigheid van mijn leven verliest alles zijn betekenis. Ik kan de betekenis daarom slechts halen in het hier en nu.

Als ik echter de zin van mijn leven niet laat bepalen door de kennis maar door de wijsheid van het geloof, zie ik alles in het perspectief van de oneindigheid. In dit perspectief heeft de mens de roeping het goede in de wereld te brengen. In oneindige zin staat de mens in verhouding tot God, zodat alles wat hij doet in het licht moet staan van de ethiek (de geboden die God heeft gegeven en die allen gaan om de liefde in absolute betekenis).

Kierkegaard past deze redenering nu toe op de liefde voor de medemensen. We kunnen liefde hier evengoed vertalen door het doen van het goede. Vanuit de wereld gezien, dit is vanuit de kennis of vanuit wetenschappelijk oogpunt, zegt hij over de liefde dwaze dingen. Bijvoorbeeld dat de ware liefderijke, diegene die de naasten echt lief heeft, alles gelooft en toch nooit bedrogen kan worden. Zoiets beweren roept meteen verzet op. Dat kan toch niet! We mogen in onze liefde voor de medemensen toch niet zo naïef zijn, onszelf voor de gek laten houden?

Vanuit de wijsheid van het geloof wordt de bewering dat de ware liefderijke alles gelooft en toch nooit bedrogen worden anders begrepen. Het komt erop neer dat diegene die de liefderijke bedriegt in feite zichzelf bedriegt. Als iemand zegt dat hij in zijn liefde voor een ander is bedrogen, dan zegt hij in wezen dat zijn eigenliefde is bedrogen. De ware liefde is belangeloos en onbaatzuchtig, en kan daarom nooit bedrogen worden. Kierkegaard vergelijkt dit met iemand die een ander met geld bedriegt op zo'n manier dat de bedrogene zijn geld behield. Dan is deze laatste in feite niet bedrogen. Met de echte liefde gaat het ook zo: door het bedrog wordt ze niet verminderd.

De echte liefderijke ziet er zwak en onnozel uit, toch is er diepte van wijsheid in deze eenvoud. Door zijn absolute liefde is hij oneindig beveiligd tegen het bedrog. Toch schuilen in hem de krachten van de eeuwigheid. Op zo'n manier lief te hebben (dat men zelf de bedrieger gelooft en in hem blijft geloven) is de hoogste vorm van moed. Het is de moed om de hoon en de verachting van de wereld te verdragen; de moed om te verdragen dat de wereld hem zo verschrikkelijk dwaas vindt. Met deze moed overwint de liefde de wereld.

Welke conclusies kunnen we hieruit trekken? Welke conclusies zijn toepasbaar voor de actualiteit? Mijn conclusie is dat we de moed moeten hebben om de menselijke verhoudingen in het perspectief van de eeuwigheid te zien. De zin van de opvoeding of de verhouding tussen volwassenen en het kind is dan het kind te bezielen om het goede te doen. Politiek of de verhoudingen tussen de burgers en tussen landen wordt dan het dragen van verantwoordelijkheid voor het welzijn van de anderen, de minderheden, de vreemdelingen, de Derde Wereld. In plaats van in eindige zin ons eigenbelang of het belang van het eigen volk als maat van alle verhoudingen te nemen, nemen we vanuit oneindige zin onze verantwoordelijkheid op en stellen onze talenten en mogelijkheden ten dienste van de anderen, alle medemensen zonder uitzondering. Want de ware liefde verdraagt geen uitzonderingen. Zij gelooft alles en kan nooit bedrogen worden.

Dit is wat bedoeld wordt met heteronomie in de opvoeding en in de politiek.

14 november

Maar om ons leven in het perspectief van de eeuwigheid te kunnen zien, moeten we geloven. De mens meent echter te gemakkelijk dat om modern, vrij of onafhankelijk te zijn, hij juist alle geloof moet vermijden. Geloven wordt gezien als iets naïefs. Iets dat niet meer

van deze tijd is. Vanuit de wereld gezien is dat juist: we hebben onze welvaart niet te danken aan het geloof, maar aan de wetenschap, de techniek en de commercie. Ook valt er iets te zeggen voor het argument dat het geloof mensen eerder verdeelt dan verenigt, en als het geloof te orthodox wordt, dan is ze een gevaar voor veel mensen. Ook dat is juist.

Dus dan maar kiezen voor geen geloof? Voor een levensbeschouwing die zich beperkt tot het tastbaar geluk, tot goede sociale afspraken, tot hard werken in het concrete hier en nu om goed te verdienen en welvarend te kunnen leven? Kierkegaard zegt hierover het volgende (ik vertaal het in eigentijdse woorden): Als we alleen wereldsgezind zijn, als we ons God-vergeten in onszelf opsluiten, dan ontwikkelt deze bedompte sfeer gif naar binnen en buiten. Als we voortijlen in de tijd en niet eens bemerken dat het leven zo vlug voorbijgaat, of als we al onze krachten bundelen in het hier en nu, dan gaat het uitzicht op het eeuwige verloren. Zie, daarom heeft men in verschillende tijden dikwijls behoefte gevoeld aan een verfrissende, versterkende koelte, een krachtige windstoot, die in staat was de lucht te zuiveren en de giftige dampen te verjagen; behoefte aan de bevrijdende beweging van een groot gebeuren, aan een hoopvol vooruitzicht, een grote verwachting, om niet te worden gekweld door de gerichtheid op het wereldse bestaan of om te komen in de belemmering van het ogenblik.

Het geloof (en ik bedoel hier een volwassen geloof zoals ik op deze website en in mijn laatste essay steeds heb benadrukt) verschaft lucht en uitzicht. Want dit geloof is het goede willen. Als we in ons aards bestaan het goede doen, dan oogsten wij in de eeuwigheid. Als we in het hier en nu het goede doen, dan worden we hoogstwaarschijnlijk niet erg rijk, maar wat we doen werkt door tot in de eeuwigheid. En hiermee wil ik (noch Kierkegaard) beweren dat we nu het goede moeten doen om na de dood verzekerd te zijn van eeuwig geluk, want dat is het naïeve geloof waar ik het daarnet over had. We moeten het goede doen omdat het onze roeping is. Ons geloof is het aanvaarden dat de mens een roeping heeft die van buiten hem komt, en met buiten bedoel ik datgene wat aan gene zijde van het Zijn of van de objectieve werkelijkheid ligt: het transcendente of de grote God van liefde. Wie dat niet kan geloven, die is waarlijk naïef!

16 november

Je kunt op twee manieren naar mensen kijken: ten eerste dat diegene die het goede doet, toch bijbedoelingen heeft en in de grond ook zijn egoïstische behoeften wenst te vervullen; of ten tweede dat diegene die kwaad verricht het toch anders bedoelde of ten minste ook de mogelijkheid in zich heeft om het goede te doen. Die laatste houding is de hoop: de hoop is geloven in de mogelijkheid van het goede. Er is natuurlijk ook een hoop die gelooft in de mogelijkheid van het kwade. De hoop is daarom goed als ze wordt bezielde door de liefde, waarvan we hierboven hebben gezegd dat ze alles gelooft.

In vorige reflecties heb ik al herhaaldelijk gewezen op verschillen die Kierkegaard aangeeft tussen de wereldse liefde en de echte liefde, een verschil dat vooral in verband staat met de manier waarop we de zin van ons bestaan zien: in eindige of in oneindige betekenis. In eindige betekenis is liefde hartstocht en opgaan in elkaar, dit wil zeggen dat het mijn en dijn gemeenschappelijk (ons) wordt. Maar dat ons is in zekere zin nog het mijne, van elke partner dan, of een gemeenschappelijk mijn. In oneindige betekenis wordt het mijne de dijne en het omgekeerde is niet het geval. Hier gaat het om opoffering. Dat is te vergelijken met het verschil tussen rechtvaardigheid en liefde. Kierkegaard: De rechtvaardigheid kent men hieraan, dat zij ieder het zijne geeft, zoals zij op haar beurt het hare eist. De rechtvaardigheid zoekt naar een billijke verdeling. In de liefde daarentegen wordt niet verdeeld, maar wordt alles gegeven. Wereldse liefde, vriendschap of kameraadschap zijn volgens Kierkegaard niets anders dan veredelde, verruimde eigenliefde. In de vriendschap heeft de ommekeer van de zelfzucht nog niet volkomen, in haar volle diepte, plaats gehad; daarom blijft daarin de mogelijkheid sluimeren van het mijn en dijn van het oorspronkelijk egoïsme.

De liefde aanvaardt ook alle verschillen, eigenaardigheden of persoonlijke kenmerken van alle mensen. Zodra de liefde voorwaardelijk zou zijn, dit wil zeggen afhankelijk van bepaalde kenmerken die de ander moet bezitten, wordt het voor een deel egoïsme. Deze liefde staat in tegenstelling tot de tirannie en tot de kleinzieligheid. De tiran wil dat allen alles van hem overnemen (of hij nu de tiran is van een keizerrijk of huistiran op een zolderkamertje, zegt Kierkegaard). De tiran wil de domper zetten op alle verschillen en eigenaardigheden. De kleinzielige mens heeft zich aan een bepaalde vorm vastgeklampt, die hij het zijne heet;

alles wat daar niet in past wordt bespot of verworpen. De kleinzieligheid voelt een weeë klamme angst bij het zien van iets persoonlijks, van iets bijzonders, en stelt alles in het werk om het weg te krijgen.

17 november

Het kunnen aanvaarden van het persoonlijke van de Ander betekent ook dat wat wij voor de Ander doen verborgen moet blijven. Als ik bijvoorbeeld zou zeggen: Hij is onafhankelijk geworden, dank zij mijn hulp, dan zeg ik in feite dat hij niet zichzelf is gebleven, maar hij heeft zijn onafhankelijkheid te danken aan mijn hulp. Kierkegaard noemt dit bedrog. Niettemin is deze manier van helpen de enige die in de wereld wordt gewaardeerd. Kierkegaard: De ware manier van helpen werkt in het verborgen, wordt dus niet gezien en maakt daarom zowel de wereld als de belanghebbende vrij van alle afhankelijkheid... Maar als werkelijk iemand door de hulp van een andere een persoonlijkheid is geworden, is het geheel onmogelijk te bespeuren dat hierbij van de hulp van een ander sprake is; want bespeur ik de hulp van de ander, dan zou ik tevens bemerken dat de geholpene niet op eigen benen stond. Kierkegaard vergelijkt dit met de wijze waarop Socrates anderen hielp achter de waarheid te komen, namelijk door op zo'n manier vragen te stellen dat de ander zelf achter de waarheid komt. De hulp wordt dan niet of nauwelijks opgemerkt. Socrates deed dit echter op een ironische, listige of spitsvondige manier. Kierkegaard noemt hem daarom die edele grappenmaker. Hij heeft de ander van zijn dwaasheden beroofd en er ter sluiks het ware voor in de plaats gegeven. Dank zij de socratische methode kunnen we de boosheid van de mensen vermijden, want als men hen zomaar rechtstreeks hun dwaasheden zou afnemen, worden ze boos. Men in hun dwaasheden versterken noemen de mensen liefde (zie ook hierboven over de kleingeestigheid die houdt van alles wat dezelfde bekrompen mening heeft).

In de ware liefde gaat het echter niet om list en spitsvondigheid. Kierkegaard: Het is zijn leven geheel verbruiken ten bate van een ander, zonder enige tijd of enige kracht te willen verspillen aan zelfhandhaving, in zelfverloochening, als een werktuig in Gods hand. 150 jaar later heeft Levinas die vrijwel letterlijk overgenomen.

Deze gedachten kunnen makkelijk toegepast worden op de opvoeding. Hier helpt de volwassene het kind een volwassen persoonlijkheid te worden, maar op een onbaatzuchtige wijze. Het kind komt uit het niets, is aanvankelijk totaal afhankelijk, en dank zij de hulp van de volwassene wordt het een persoonlijkheid en is het onafhankelijk geworden. Het kind wordt echt menselijk dank zij de opvoeder en in deze zin wordt de schepping uit het niets door de mens verder vervolmaakt. In die zin kan de opvoeder een werktuig van Gods hand worden genoemd. Hier heb ik het natuurlijk over de ware opvoeding (in tegenstelling tot het manipuleren, de kleingeestigheid). Het wezen van de opvoeding ligt in de onbaatzuchtige houding van de volwassenen die om het kind geeft en zich opoffert voor het kind (in de woorden van Kierkegaard: die zijn leven geheel verbruikt ten bate van het kind). Hetzelfde geldt voor het wezen van de ware politiek: zich inzetten voor de anderen zonder wederdiensten te vragen.

18 november

Nu zou men kunnen denken dat het zich opofferen verlies betekent van de eigen persoonlijkheid; dat zich ten dienste stellen van de anderen ten koste gaat van de eigen vrijheid of dat onbaatzuchtigheid tot gevolg heeft dat het Ik niets heeft voor zichzelf. Vanuit het tijdelijke beschouwd (of vanuit de wereld, want dat is hetzelfde) is dit juist. De liefde zoals hier beschreven (onbaatzuchtig zich opofferen en ten dienste staan van de anderen; en die anderen kies ik zelf niet uit want het betreft alle mensen - dit zijn dus de essentiële voorwaarden voor ware liefde) betekent vanuit het tijdelijke gezien verlies. Het goede gaat ten koste van mijn eigen zelf.

Maar als we vanuit het eeuwige onze daden van liefde of goedheid beschouwen, dan is er sprake van verdubbeling: wat de liefderijke geeft, krijgt hij terug (zonder dat de liefderijke die vraagt of beoogt).

Dezelfde redenering geldt ook voor wat hierboven werd gezegd over de hoop en de mogelijkheid. De liefde denkt altijd dat diegene die het kwade doet, toch open staat voor het goede. Vanuit het tijdelijke of vanuit de wereld gezien is dit dom. Kierkegaard zegt hierover dat de mensen niet graag voor een domme gans aangezien willen worden. De wereld heeft

meer waardering voor diegene die 'zo slim' is om de kwade bedoelingen van anderen te achterhalen. Kierkegaard: Zozeer hebben zonde en het kwaad macht over de mensen dat men gewoonlijk meent dat het 'zo flauw is' goed te wezen, zo bekrompen het goede te geloven.

We schamen ons in zekere zin voor het goede! Maar als we alleen zijn, dan willen wij in de grond van ons hart het goede.

Kierkegaard: Wat de wereld als vernuft bewondert, is verstand van het kwade - maar wijsheid is verstand van het goede.

Hij vergelijkt dit met kinderen: kinderen zien het kwade nog niet. Wij volwassenen weten dat het beter is het kwade te zien, want daarmee oogsten we bijval of daardoor worden we als verstandig beschouwd. De liefderijke echter dekt het kwade toe - heel naïef vanuit de wereld beschouwd-, en zoekt naar het goede in elke mens. In het tegenovergestelde geval wordt de blik van de mens steeds meer verduisterd, zodat hij alles bezoedeld ziet, in alles het slechte ontdekt.

Kierkegaard: Het is een goddelijk soort krankzinnigheid liefderijk het kwade niet te kunnen zien dat vlak voor onze ogen ligt. Waarlijk, het zou wel nuttig wezen in deze verstandelijke tijden, die zoveel verstand hebben van het kwade, als men eens iets deed om deze soort krankzinnigheid te leren waarderen; want helaas, men beijvert zich tegenwoordig genoeg om zulk een liefderijke die veel verstand heeft van het goede, doch van het kwade niet hebben wil, te aanschouwen als een dwaas.

Dit citaat blijft heel actueel. Het past bij mijn verzet tegen de moderne psychologie die alleen objectief wenst te zijn en geen oog meer heeft voor de wijsheid; of bij mijn verzet tegen de traditionele diagnostiek die destructief is omdat ze te zeer gericht is op ontdekken van het afwijkende. Maar ook in de politiek is er te veel gerichtheid op de kwade bedoelingen of op het egoïsme van de tegenstander.

19 november

Wat betekent het ware goede of de ware liefde voor de medemens voor onze houding tegenover de zwakheden, de fouten en het kwade dat de medemens verricht? Dit is van belang voor de opvoeding, de hulpverlening en de sociale omgang in het algemeen. In mijn opvatting (zie mijn laatste boek 'Zorgenkinderen: Omgaan met opvoedingsproblemen') zeg ik dat voor een oplossing van psychosociale problemen het niet in de eerste plaats gaat om de therapeutische methoden (die zijn wel belangrijk), maar vooral om de basishouding; die houding moet er een zijn van goedheid voor de medemens zodat die mens wordt geraakt om ook het goede te doen.

Kierkegaard zegt hierover dat de mensen een grote neiging hebben om vooral de fouten van de naaste te zien en een nog groter neiging om ze te vertellen. Hij zegt dat het spreken over andermans fouten nog meer kwaad teweegbrengt; dat bezoedelt ook de jeugd. Ook als is het kwaad waar, toch is het kwaad spreken verdorven en weerzinwekkend. Het ergste is dat de mensen zoiets niet zien; het wordt zelfs geprezen en het verschaft invloed. De media werken hier trouwens driftig aan mee.

We kunnen op twee manieren gedrag van iemand verklaren. Door ons vooral te richten op oorzaken die wijzen op het kwade of het slechte in die mens, op zijn zwakheden en fouten. Of door meer te zoeken naar verzachtende verklaringen. Kierkegaard zegt nu iets heel belangrijks en het komt, in eigentijdse woorden, op het volgende neer: het menselijk gedrag is zo complex dat iedere gebeurtenis, ieder woord, iedere daad, kortom alles op veel wijzen verklaard kan worden. VERKLAREN IS DAAROM KIEZEN. Als we een verklaring in het kwade zoeken, dan kiezen we dus voor het kwade! En verder: Het is steeds de verklaring die iets maakt tot wat het wordt. Een of meer feiten liggen er aan ten grondslag, maar de verklaring geeft de beslissing.

De liefderijke mens kiest voor de verzachtende verklaring. Dit wil niet zeggen dat hij het kwade niet ziet, maar hij maakt het geziene onzichtbaar. Vergeven maakt het geziene ongezien.

Kierkegaard wenst dat de mensen nu eens al hun spitsvondigheid, hun combinatievermogen, hun scherpzinnigheid zouden moeten gebruiken om verzachtende verklaringen te vinden in plaats van het kwade en de bijbedoelingen. De rechters en de politiemensen moeten de misdaad en de schuld ontdekken, maar wij zijn geroepen tot liefde om met behulp van de verzachtende verklaring het kwade te bedekken.

Het is onjuist te zeggen: “Ik zie niet in hoe mijn vergiffenis die mens kan helpen”, want dat is liefdeloos. Door de vergeven wordt het kwade toegedekt en in elk geval niet erger gemaakt.

Besluitend:

- er is een vorm van diagnostiek die destructief is (vooral zoeken naar het gestoorde, het afwijkende) en een diagnostiek die opbouwend is;
- de keuzen die we in de therapie maken op grond van onze verklaringen zijn ethisch keuzen: een keuze dus tussen goed en kwaad.

24 november

De filosofische beschouwingen van Kierkegaard over de relatie tussen mensen is gefundeerd op de gedachte dat deze relatie in wezen een ethische relatie is. Hij zegt hierbij dat deze opvatting de belangrijkste bijdrage is van het christendom. We zouden meer in het algemeen kunnen zeggen dat deze opvatting de bijdrage is van de openbaringsgodsdiensten (jodendom, christendom, islam).

Wat betekent dit nu: een ethische relatie? Dit wil zeggen dat de relatie tussen twee mensen bemiddeld wordt door een derde persoon (God, de Liefde, het Eeuwige, het Oneindige). Dat is dus een kwestie van geloof (in de openbaring, dus in de openbaring van God die het gebod van de liefde voor de naaste heeft verkondigd).

Nu kunnen we het geloofsargument afwijzen, er onverschillig tegenover staan of er simpelweg niet over nadenken. Vooral het laatste is kenmerkend voor deze tijd. Wij hebben het veel te druk met de vorderingen van de wetenschap en de techniek. We zijn betoverd door de welvaart. Wij kunnen meer dan ooit echt genieten van het leven op aarde. Daar is niets mis mee, tenzij het ten koste gaat van anderen en van de toekomstige generaties.

Ik wil het hier nu niet hebben over de vraag of ons aards gelukt en ons welzijn al of niet ten koste gaat van anderen. Waar het hier nu om gaat is wat het betekent het geloofsargument af te wijzen of er gewoonweg niet over na te denken en er dus geen rekening mee te houden. Als ik Kierkegaard volg dat betekent dit dat we de echte liefde niet kennen. Zonder het geloof in een derde die onze intermenselijke relatie fundeert, worden onze relaties tijdelijke relaties; er is niets meer absoluuts, er is niets dat een oneindige betekenis heeft. En dat is heel erg omdat alles wat wij doen en al onze relaties, zelfs de meest intieme, uiteindelijk zinloos zijn. Als we dus God afwijzen als ethische norm voor onze relaties.

Omdat ik er eigenlijk van overtuigd ben dat de waarheid altijd doordringt, geloof ik heel sterk dat de mensen binnenkort zullen door hebben dat zonder geloof in de grote God van liefde de wereld een zinloze verschrikking is. Als de absolute en geopenbaarde waarheid eenmaal zal worden herkend, zullen de politiek, de economie en alle menselijke verhoudingen op deze wereld radicaal van zin en richting veranderen. Dat is wat met heteronome politiek wordt bedoeld.

25 november

Enkele aardige gedachten van Kierkegaard:

- dat geld een fantasie is of een zinsbedrog van de wereld:

Stel dat we mogen wensen wat er in het eeuwig leven zou zijn, dan zouden wij wensen de bomen, de bloemen en de sterren weer te zien, het gezang van de vogels en het ruisen van de beek weer te horen; maar we zouden het niet in ons hoofd halen te wensen dat er in de eeuwigheid ook geld is. Neen, dan zou het hemelrijk immers ook een land van ellende worden.

- over het verschil tussen barmhartigheid en mildheid:

Vanuit de wereld of het tijdelijke is mildheid belangrijker en is diegene die het meest geeft het meest te bewonderen (tegenover de arme weduwe die een paar centen weggeeft - een bekend verhaal uit het evangelie), omdat de wereld alleen verstand heeft van geld. De wereld vindt het een vervelende manier van rekenen als een paar centen meer waard zouden zijn dan het weggeven van een vermogen. Maar als de arme iets geeft en daarop komt de rijke die een grote som schenkt zodat zijn gift die van de arme geheel overschaduwde, dan is dit erg onbarmhartig tegenover de arme. Barmhartigheid beurt de arme op, een gift wordt hier niet gezien als een aalmoes, de arme wordt door de barmhartige als gelijkwaardige, zelfs als meerdere, behandeld.

- over de opvoeding in de wereld:

Als de kinderen zich moeten aankleden om naar de kerk te gaan en ze treuzelen te veel, dan zegt de vader dat ze dan maar niet moeten gaan. Als ze naar het theater zouden moeten gaan en er zijn dure kaartjes gekocht, dan zou de vader heel boos worden want te laat komen is zonde van het geld. In het eerste geval spaart hij nog het geld voor het zakje uit. En dat noemt men opvoeden, schrijft Kierkegaard met een uitroepingsteken.

26 november

Er is dus een vorm van goed doen dat heel onbarmhartig is volgens Kierkegaard. Dat is medelijden met iemand hebben, hem geld geven en vanuit zijn eigen gelukkige of welvarende positie laten blijken dat die ander zich niet in de positie bevindt om ook barmhartig te zijn. Hier wordt barmhartigheid afgemeten aan de hoeveelheid geld.

Kierkegaard geeft hier het voorbeeld van een weduwe die een heel lelijke en gehandicapte dochter heeft. Maar dat meisje is onuitputtelijk in vindingrijkheid om haar moeder op te beuren. Maar iedere keer dat er een weldoener komt die deze moeder een som geld geeft, dan lijkt het alsof de dochter niets heeft te bieden. Dat is pas onbarmhartigheid!

Wie heeft de ander meer lief: de rijke en gelukkige die medelijden heeft met het lijden van de ander, of de arme en ongelukkige die oprecht deelneemt in de vreugde en het geluk van de ander? Zo'n vraag roept heel wat weerstand op, vanuit de wereld gezien. Maar vanuit het eeuwige gezien is er slechts één gevaar of één vorm van ellende en dat is onbarmhartig te zijn. Kierkegaard: De zaak is dat de wereld de eeuwigheid niet begrijpt. Het tijdelijke heeft slechts een tijdelijke voorstelling van de nood.

Een en ander wil natuurlijk niet zeggen dat er aan de arme niet moet gegeven worden, want dat zou weeral heel onbarmhartig zijn. Een gift van één ton of een gift van een paar centen kunnen beide barmhartig gegeven worden. Alleen is het bij een kleine gift vaak duidelijker dat zij barmhartig wordt gegeven (want de rijke geeft makkelijk van zijn overvloed).

Wat betekent dit alles in een samenleving waar niemand echt arm hoeft te zijn dank zij de uitkeringen (ik laat de situatie van de Derde Wereld even buiten beschouwing)? In mijn klinische praktijk, waarbij ik vooral heb gewerkt en nog werk met gezinnen uit de lagere sociale klassen, zie ik wat het betekent dat in de wereld status en waardering wordt afgemeten aan wat men bezit en verdient. Het zijn niet de goed verdienende hulpverleners die werken in kapitale panden die deze mensen echt kunnen helpen, maar burens en kennissen die solidair zijn met hen. Als hulpverlener kan je proberen die solidariteit op gang te brengen.

Ook de politiek kan ver verwijderd zijn van haar eigenlijke opdracht (het goede tussen de mensen stimuleren) als het vooral gaat om de macht (en het geld om de verkiezingscampagnes te kunnen financieren). Vandaar dat ik meen dat een politieke partij in de eerste plaats een vereniging moet zijn van mensen die solidair willen zijn met hun medemensen (of ze nu partijgenoot zijn of niet). Het zou mooi zijn mensen te vinden die zo'n initiatief willen opzetten.

27 november

Kierkegaard maakt voortdurend het onderscheid tussen gewoon menselijk handelen, dat is volgens de normen van de wereld, en christelijk handelen. Het predikaat 'christelijk' heeft in deze tijd helaas voor veel mensen een negatieve bijklank, omdat christelijk voor hen synoniem is van niet-wetenschappelijk, hoogstens een puur privé aangelegenheid waarover anderen het niet moeten hebben; over het christelijke spreken wordt gezien als bemoeizucht met het strikt persoonlijke. Het uiteindelijke resultaat hiervan is dat er helemaal niet meer over het christelijke wordt gesproken.

Om tactische redenen, dit is om de lezer niet meteen af te stoten, zou ik niet het predikaat christelijk kunnen gebruiken, zoiets als spreken over het transcendente in plaats van over God. Maar wat kan het mij eigenlijk bommen of dit nu al of niet wordt gelezen? De lezer hoeft alleen te weten dat ik met christelijk in elk geval niet bedoel datgene wat door een autoritaire en dogmatische kerk wordt verkondigd, maar simpelweg de leer van de naastenliefde die deze liefde ziet als een roeping die God in elke mens heeft gelegd. Dat vind ik een volwassen geloof die de mens oneindig meer waarde schenkt dan de onverschillige, waarden- of normenvrije houding van de wetenschappelijk ingestelde mens.

Maar ok, dat was even tussendoor. Wat bedoelt Kierkegaard bijvoorbeeld met het verschil

tussen het wereldse en het christelijke? Hij schrijft dat het werkelijk christelijke altijd het omgekeerde is van wat de natuurlijke mens het gemakkelijkst en het natuurlijkst begrijpt. Hij geeft als voorbeeld de strijd van de goede mens tegen het kwaad dat een ander begaat. Als de goede mens deze strijd wint, dan is vanuit de wereld gezien deze mens de overwinnaar. Vanuit christelijk oogpunt begint echter de strijd dan pas, namelijk om niet als overwinnaar te zegevieren, maar om de ander voor zich te winnen. Winnen staat hier hoger dan overwinnen (ondanks het 'over' dat duidt op meer). De overwonnenen kan om vergiffenis vragen, maar het werkelijk christelijke is dat de overwinnaar vraagt aan de overwonnenen de verzoening te aanvaarden. Wat gebeurt er hier: christelijk gezien is het niet de goede mens die overwint, maar het goede. Het goede als tussenpersoon, dit wil zeggen God is hier de bemiddelaar. De goede mens voelt zich geen overwinnaar, hij stelt zich zelfs kwetsbaar op tegenover de ander van wie de goede mens hoopt dat hij de verzoening zal aanvaarden. De gedachte dat het doen van het goede een goddelijk gebod en roeping is, maakt de goede mens beschroomd tegenover de ander.

Het is geen makkelijke opgave om na de overwinning tot verzoening te komen. Als er toevalligerwijze een veelbetekende blik wordt gewisseld kan alles in de war worden gestuurd. Bijvoorbeeld als de goede mens eventjes laat blijken de smaak van de overwinning of het overwicht te pakken te hebben. Christelijk gezien is er dan geen sprake meer van een overwinning, maar van een groot verlies. Vanuit de wereld gezien blijft de overwinning haar volle kracht behouden.

Deze opgave is slechts vol te houden als de goede mens de oneindige of het eeuwige tot maatstaf neemt. Het eeuwige schenkt de rust om zo iets vol te houden.

Maar wat doen we in de hulpverlening, in de therapie of in de politiek? De ene (wij dus) is beter en de anderen zijn gestoord of fout. Wat een onmenselijke houding!

28 november

Om te verduidelijken waarin christelijke liefde verschilt van wereldse liefde bespreekt Kierkegaard de liefde tot een overledene. Waarom deze vreemde vergelijking? Volgens Kierkegaard kunnen ingewikkelde verschijnselen beter begrepen worden als de meest eenvoudige vorm ervan wordt ontleed. De liefde tot een overledene is eenvoudig in de volgende betekenissen:

- er is niets van dwang bij want een dode kan niets meer afdwingen. Hij kan niet meer vragen om liefde of om een gunst;
- wij kunnen niet zeggen 'onze liefde stopt want hij is niet meer dezelfde of hij is veranderd', want een dode verandert niet meer. Slechts wij veranderen;
- wij kunnen geen wederliefde verwachten, want een dode kan niets meer terugdoen;
- het is de meest vrijwillige vorm van liefde; de dode zwijgt in alle talen;
- wij kunnen volstrekt straffeloos stoppen met het liefhebben van de overledene. Onze liefde laat hem volkomen koud.

Als we ondanks al deze kenmerken van de liefde tot de overledene, de dode blijven liefhebben dan is er echt sprake van liefde: het is volkomen onbaatzuchtig, volkomen vrij en eeuwig trouw. Onze liefde voor de levende medemens is waarachtig als ze even onbaatzuchtig, vrij en trouw is.

Nou, dat is een mooie gedachte om deze dag te beginnen. Straks ga ik naar een symposium over onderwijs en opvoeding van begaafde kinderen, georganiseerd door de universiteit van Antwerpen.

30 november

Hoe we het ook mogen noemen: objectief denken, werelds denken, vrij denken, in al deze gevallen wordt het transcendente of God uit ons leven verbannen. Dit wil zeggen dat onze verhouding tot het tijdelijke, het ogenblikkelijke ons leven bepaalt en richting geeft. Dit kan niets anders zijn dan baatzucht. We doen er in dit geval alles aan om het tijdelijke zo machtig mogelijk te maken. En inderdaad, in deze tijd (wanneer trouwens niet?) is het tijdelijke oppermachtig, we zijn er helemaal in de ban van, we werken zo hard mogelijk om zoveel mogelijk van die macht van het tijdelijke te kunnen genieten of zoveel mogelijk deel te hebben aan wat het tijdelijke of materiële te bieden heeft. Deze levenshouding kunnen we een naar buiten gerichte houding noemen: mijn bestaan wordt bepaald door mijn verhouding tot het uitwendige. Mijn eigenbelang en baatzucht zijn hier de norm.

Maar vanaf het moment dat we God erkennen, verandert onze levenshouding radicaal. Al onze relaties worden hierdoor bepaald. In mijn relatie tot de wereld of tot mijn medemensen sta ik in feite in relatie tot God. Dit is een naar binnen gerichte houding. Het is naar binnen gericht omdat de onzichtbare God tot mij spreekt via mijn geweten, via het appel dat Hij op mij doet om mij verantwoordelijk te gedragen uit liefde voor de medemensen. Het is niet meer het tijdelijke dat mijn leven bepaalt en richting heeft, maar het eeuwige. In deze verhouding zijn alle mensen gelijk. Baatzucht heeft hier geen plaats, slechts zelfverloochening. In deze zin is de liefde tot God, haat tot de wereld, want wat de wereld het meest aanbidt (het genot van het ego) wordt hier afgewezen. Alles wat de wereld aanprijst (bezit, status, macht) wordt vanuit de eeuwigheid (het niet-tijdelijke) afgewezen of nog sterker, als het kwaad aanzien.

Kierkegaard: het Christendom leidt de aandacht van de mens geheel van het uiterlijke af, keert haar naar binnen; het maakt iedere verhouding tussen u en de anderen tot een Godsverhouding. In Christelijke zin heeft een mens bij alles slechts met God te doen, ondanks het feit dat hij in de wereld moet blijven want daar ligt zijn taak.

Vanuit de eeuwigheid gezien en vanuit onze verhouding (in alles) tot God, zijn alle mensen gelijk. Het is geen dwingend bevel omdat het niet van buitenaf komt. Het is een innerlijke oproep waar ieder van ons persoonlijk voor moet kiezen. Dit is voor mij het sluitend bewijs dat de norm om alle mensen als gelijken te behandelen voortvloeit uit het geloof in God. We leven niettemin in een dubbelzinnige tijd: aan de ene kant wordt in de nationale en internationale politiek deze norm als richtinggevend principe aanvaardt, anderzijds wordt vermeden dit in verband te brengen met het goddelijk gebod. Ik meen dat deze dubbelzinnigheid er oorzaak van kan zijn dat deze norm niet echt serieus wordt genomen, dat zij steeds verder zal verzwakken en dat uiteindelijk de baatzucht van personen of van groepen doorslaggevend zal zijn. Een teken van deze ontwikkeling is de steeds verder voortschrijdende economische groei; de mensheid produceert steeds meer en meer; de wereld en de natuur worden geplunderd. Er is geen tijd meer voor bezinnig, voor contemplatief genieten van de pracht van de schepping en het liefdevol samenzijn van mensen (zelfs het gezinsleven wordt kapot gemaakt). Dit kunnen we slechts keren door God als begin en einde van onze moraal te erkennen. Dat is in feite hetgene dat mij ertoe aanzet deze reflecties op te schrijven en hiermee door te gaan.

Hiermee eindig ik voorlopig mijn reflecties bij Kierkegaard. Vanaf morgen herneem ik mijn reflecties over heteronomie (vanuit mijn studie van Kierkegaard en Levinas).